

Grandeur en misère van de literatuurwetenschap

H.A. Gomperts

bron

H.A. Gomperts, *Grandeur en misère van de literatuurwetenschap*. G.A. van Oorschot, Amsterdam
1980 (2de druk)

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/gomp002gran02_01/colofon.php

© 2018 dbnl / erven H.A. Gomperts

aant.

1 Dweepers contra pluizers

Use every man after his desert and who should 'scape whipping?
Hamlet

Nu en dan, als de tijden vol zijn, scheurt de wereld en staan broeders elkaar naar het leven: Kaïn tegen Abel, Hoeken tegen Kabeljauwen, Arminianen tegen Gomaristen, muizen tegen kikvorsen. Zo hebben we in het recente verleden de strijd gehad tussen de dweepers en de pluizers. Het schalt nog, het schrijnt nog, het stinkt nog. De veteranen reikten elkaar nog niet de hand. Maar de geschiedschrijvers, die achteraf alles zo goed weten, scharrelen al wel rond op het slagveld. Dit is het commentaar van één hunner.

De schrijver en slavist Karel van het Reve (hier verder met K. aangeduid) hield op 8 december 1978 in de Hooglandse kerk te Leiden de z.g. Johan Huizinga-lezing, getiteld *Literatuurwetenschap: het raadsel der onleesbaarheid*. Een aantal geleerden (J. Lechner, Jan M. Meijer, D.W. Fokkema, Elrud Ibsch, J.J. Oversteegen en W.J. van der Paardt) kwam in dag- en weekblad in verzet tegen de door K. verkondigde opvattingen. Niet alleen een duizendkoppig publiek in de Leidse kerk had K. bij zijn rede bejubeld, maar ook een koor weekblad- en bijvoegselfilosofen betuigde, vóór en na K.'s geharnaste replieken in dag- en weekblad, op fanatieke wijze zijn instemming met K.'s verkondiging.

Eén van de geleerden (Oversteegen, zoals we nog zullen

aant.

zien, een liefhebber van overstatements) beschuldigde K. zelfs van liegen, vervalsen en stelen, een soort vergrijpen waarvan K., een slim, maar naïef persoon, misschien niet eens weet dat ze bestaan. En terwijl *Het Parool* ‘ontreddering’ en *De Tijd* ‘de nodige paniek’ in het kamp der literatuurwetenschappers meende te ontwaren, stelde de gerenommeerde bijvoegselfilosoof Maarten 't Hart vast, dat door K.'s donderpreek geen spat van de literatuurwetenschap was overgebleven en dat de literatuurwetenschappers vóór de preek nog een school vrolijk dartelende haringen waren, maar daarna dood ter neer lagen, ‘als maatjesharing in een ton’ (let op de grappige woordspeling). Anderen uit het koor stelden ook vast dat de literatuurwetenschap morsdood was en dat de geleerde Van der Paardt door K. onder het tapijt geveegd was. Deze Van der Paardt werd door een reeks misverstanden in het gekrakeel de rol toebedeeld van de man die de klappen krijgt. Een zin van hem was door K. uit een betoog gelicht dat, anders dan hij suggereerde, met enige kennis en inspanning heel goed te begrijpen is. Die zin, effectvol voorgedragen en aan de spot van de toehoorders prijsgegeven, moest aantonen, dat de beoefenaren van de literatuurwetenschap ‘ongelooflijk futiele kwesties in verschrikkelijk onleesbare dieventaal met elkaar bespreken’. Als voorbeeld van onzinnigheid, waardeloosheid en onleesbaarheid was het artikel van Van der Paardt een ongelukkige greep van K., wiens kritiek op Sötemann's Havelaarstudie in de lucht was komen te hangen na de veel doordachter en beter geargumenteerde kritiek op dezelfde studie van juist deze Van der Paardt.

Ik kom erop terug, want de vraag of de bedoelde kwestie van de geciteerde zin nu futiel is of niet, speelt een centrale rol in de twist. Ook de vraag of die zin met recht ‘verschrik-

aant.

kelijk onleesbaar' is genoemd, moet nog wel bekeken worden. Men kan er immers ook anders over denken, vooral als men ervan uitgaat, dat gecompliceerde problemen soms in het proza van Ot en Sien niet helemaal tot hun recht komen. Het gaat mij nu om een paar opmerkelijke reacties van de bijvoegselfilosofen. Van der Paardt verweerde zich in een rustig betoog in *Het Parool* en in een uitvoeriger en bijna even goed artikel in *De Revisor*. Ik vond K.'s repliek op het Parool-artikel niet helemaal fair, maar de kwalificaties die Van der Paardt van Renate Rubinstein in *Vrij Nederland* moest incasseren leken mij volkomen ongemotiveerd. Zij sprak in een artikel, waarin zij K. prees om de duidelijkheid, kernachtigheid en beschaafdheid van zijn rede - 'het beschaafde zit in de "gewoonheid" van zijn stijl, de onnadrukkelijkheid waarmee hij duidelijk is' - over Van der Paardt's artikel als een uitschieter van platvloersheid en als een huiveringwekkende plebejische reactie. En Aad Nuis, tot mijn innige verbazing, gaf hem in de *Haagse Post* nog een trapje na.

Hoe komt dat nou allemaal? Zit er in een goede argumentatie iets beledigends? Werkt het aanstotelijk, als een volkomen ten onrechte aangevallene zich verdedigt? (Ce cheval est bien méchant, quand on l'attaque, il se défend). Of is het een illustratie van Multatuli's onuitgegeven toneelstuk (waarvan K. denkt dat Sötemann in zijn structuur-studie niet voldoende notitie genomen heeft): als beklagde niet veroordeeld kan worden wegens domheid en slecht schrijven dan moet hij hangen wegens 'platvloersheid'? De dweepers schijnen zich niet alleen de beteren te voelen van de pluizers door hun liefde voor literatuur, zij vinden zich ook beschaafder. K. spreekt enige malen in zijn antwoord aan Oversteegen over 'de kringen' waarin O. verkeert, waarin

dan blijkbaar de oorzaak van mijn oirbaar gedrag gezocht wordt, terwijl hij met enige trots verwijst naar de standaard in het milieu waar hij zelf vandaan komt. Wat een rare fatsoenspraak! Het is toch bekend, dat men in de liederlijkste kringen verkerend, fijnzinnig voor de dag kan komen en omgekeerd. Koesteren de dwepers een soort van klassenhaat tegen de pluizers?

Ik ben persoonlijk trouwens niet altijd zo verrukt van K.'s stijl als zijn aanhangers en sommigen van zijn tegenstanders zijn. Er kan over waarderingskwesties wel van gedachten worden gewisseld, al kun je geen 'wetenschappelijke bewijzen' aandragen voor de juistheid van je smaak. Ik noem daarom een voorbeeld. K. heeft het over de afstotende eigenschappen van het proza der literatuurwetenschap. 'Enkele van die akelige eigenschappen' aldus de tekst van zijn lezing, 'wil ik vanavond, nu we toch onder elkaar zijn, met u bespreken...' Stop. Dit vind ik nu een staaltje van goedkoop effectbejag. Ik heb het Wim Kan tien keer horen zeggen en Toon Hermans honderd keer. Wat zij, die andere conferenciers, ook steevast doen, is wenken naar het publiek, geheimzinnig wenken en zeggen: 'Kom nou 's hier, ik zal jullie een geheim vertellen!' Het werkt altijd. De mensen liggen er gegarandeerd dubbel van. 'Nu we toch onder elkaar zijn'... brrr. Het citaat gaat verder: 'waarbij ik beloof dat ik u de allerakeligste dingen besparen zal, en ook dat ik het kort zal houden: ik zal niet te lang bij één akelig ding stilstaan, maar zo snel mogelijk overgaan naar een volgend akelig ding.' Wel, dat maakt iets goed. Die geruststellende belofte om snel over te gaan naar een volgend akelig ding, dat is heel grappig.

Deze gemengde indrukken zetten zich voort gedurende de hele seance. Stilistisch gebrekkig zijn de reeksen non

sequitur's in de rede. Mary McCarthy ontzenuwt (min of meer) de veronderstelling dat een groene bloes in een of ander relaas een symbolische betekenis zou hebben. Daarmee heeft Mary bijna 25 jaar geleden ‘afgerekend met de gewoonte van de beoefenaars der literatuurwetenschap om overal symbolen te vinden.’ Het is duidelijk dat zij alleen over *dit ene geval* een uitspraak heeft gedaan. Maar K. klaagt over ‘het gebrek aan vooruitgang, dat wil zeggen het ontbreken van de goede wetenschappelijke gewoonte om iets, waarvan de onredelijkheid is aangetoond, te laten vallen’. Heeft Mary McCarthy de symbolen in de literatuur afgeschaft? Ik vind dit onzin en noem het demagogie. Kort en duidelijk, dat wel. Maar geen staaltje van goed schrijven. Een ander voorbeeld is het commentaar bij de zin van Lotman over structuur. ‘Van een zin als de daarnet geciteerde zin van Lotman begrijp ik bijvoorbeeld twee dingen niet: ten eerste begrijp ik niet hoe iemand zo'n zin kan opschrijven, en ten tweede begrijp ik niet hoe iemand die zo'n zin opgeschreven heeft zich niet dezelfde avond nog verhangt.’ Renate vindt dat ‘beschaafd’. Ik vind 't grof. Ook hier weer een op de zaal (kerk) gespeeld effect. Iets hols om de mensen te laten lachen.

Zijn het werkelijk zulke deugden, die korthed en die duidelijkheid, waar K. zich zelf ook voor op de borst slaat? Ik vind 't wèl, *als* hij er inderdaad in zou slagen, met kennis van zaken, dat wil zeggen, met kennis van soms ingewikkelde problemen, kort en helder te formuleren wat er aan de hand is. Maar K. maakt op mij de indruk van het jongetje dat een paar keer succes heeft gehad met uit te roepen dat de keizer niets aan had, toen de hovelingen druk bezig waren met het beschrijven van zijn prachtige kostuums, en nu verslaafd is geraakt aan die rol. Eerst verscholen achter de naam Henk

Broekhuis en nu openlijk onder zijn, intellectueel prestige uitstralende, eigen naam, speelt hij onophoudelijk het onnozele ventje. Overal, bij oploopjes, dringt het zich naar voren en roept uit, na natuurlijk een oog op zijn onderwerp te hebben geslagen: de keizer heeft niks aan, en *die* keizer ook niet en *die* ook niet! Zo iets kan kort en duidelijk, dat laat zich horen, en K. doet het kort en duidelijk. Literatuurwetenschap heeft niets aan. Biologische evolutie heeft niets aan. Sociologie en psychoanalyse, allemaal zo bloot als Adam en Eva. Applaus, gejuich, ten eerste bij de onwetenden en de anti-intellectuelen (de professor zegt 't zelf, de wetenschap stelt niets voor), ten tweede bij de bijvoegselfilosofen, de 'columnists', die wel geen anti-intellectuelen zijn, maar die een aanzienlijk belang hebben bij korthed en eenvoud. 'Gewoon is beschaafd', is hun leus, 'fris van de lever' hun techniek, 'verlos ons van het ingewikkelde' hun gebed. En zij zijn verhoord. In de Hooglandse kerk is de zegen neergedaald. De literatuurwetenschappers zijn dood. Een enkele spartelt nog.

Dat is niet de hele waarheid over de bijvoegselfilosofen, die mij eigenlijk evenveel interesseren als dat dodelijk gevecht tussen K. en de literatuurwetenschappers. De bijvoegselfilosofen (die niet één pot nat zijn, er zijn goeie en slechte) zijn namelijk lezers van boeken, schrijvers vaak en in het algemeen mensen die van literatuur houden. De bijvoegselfilosofie is hun beroep, kolomschrijver is een voorgrondrol die zij spelen, omdat zij van boeken schrijven niet kunnen leven en van boeken lezen nog minder. Zij zijn vaak critici die *over* boeken schrijven, een uiterst arbeidsintensieve, slechtbetaalde bezigheid. Waardering voor literatuur, houden van het ene boek meer dan van het andere, slechte boeken haten - het is voor hen vaak een levenskwestie. Zij

hebben er soms carrières, achturen-werkdagen en waardevaste pensioenen voor over gehad.

Aan de andere kant: de beoefenaars van de literatuurwetenschap. Niet alleen houden zij heel vaak niet van literatuur, zij hebben er ook nooit iets voor opgegeven. Zij werken aan de universiteit en het had ook geneeskunde, psychologie of sociologie kunnen zijn, als gemakzucht of een numerus fixus ze niet naar de neerlandistiek of de algemene literatuurwetenschap had doorgestuurd. Of hun vak nu, ouderwets, literair-historisch-biografisch onderzoek voorschrijft of, modern, theoretisch, structuur-analytisch of receptie-esthetisch onderzoek, de literaire werken betekenen voor hen vaak niet meer dan de kippen voor de bio-industrieel. De prijs van de eieren is dikwijls de enige waarde die ze interesseert. Soms hebben literatuurwetenschappers ook wel een vage belangstelling voor literatuur, zij lezen wel eens een boek, maar het is zelden een verslinderdheid, het is nooit een levensbelang.

In dat contrast ligt de conflictstof De literatuurliedhebbers zijn gelovigen, die van de wetenschappers godsbewijzen verlangen. Waar kan jullie wetenschap anders voor dienen dan ter rechtvaardiging van ons geloof? Wij houden van een gedicht, bewijs ons dat we gelijk hebben! K., een literatuurliedhebber van het eerste uur, met het misleidende brevet van een wetenschapper op zak, wordt sinds jaren gekweld door de vraag: Hoe komt 't toch dat ik dat gedicht van de Schoolmeester 'Hier ligt Poot, hij is dood' zo verduveld mooi vind, zo verschrikkelijk mooi? Hier ligt Poot, dat is toch subliem! Hij is dood, geen verrassend opschrift op een grafsteen, maar daarom juist. Laat ik het voorzichtig formuleren in mijn lezing: waarom is dat 'een nog-al in-drukwekkend gedicht? Weten jullie 't niet, wetenschappers, laat

je dan maar omscholen!’ En alle haat van de dwepers tegen de pluizers balt zich samen in deze vernietigende conclusie. Gejuich in de kerk en in de redactie-bureaux. Verslagenheid op de universiteiten. Nu is het met ons gedaan!

aant

2 Waarom wetenschap?

Wie het over literatuurwetenschap heeft, moet wel even toelichten, lijkt mij, wat hij met ‘literatuur’ en wat hij in die woordkoppeling met ‘wetenschap’ bedoelt. Complete definities kan men bij dit soort niet-eenvoudige begrippen vaak niet geven of pas als men een heel eind gevorderd is. En wanneer komt dat? Maar om, zoveel mogelijk, misverstand te voorkomen, zijn voorlopige aanduidingen, in het begin al, op hun plaats. Waar denk je aan, als je ‘literatuur’ zegt en als je ‘wetenschap’ zegt en als je ‘literatuurwetenschap’ zegt? Dat lijken mij heel gerechtvaardigde vragen van een lezer aan een schrijver over dat onderwerp. Als K. zich erover verbaast, dat F.C. Maatje in zijn *Literatuurwetenschap* met een definitie van wetenschap begint, dan lijkt mij dat ongegrond. Met een definitie, of wat voor mij genoeg zou zijn, een aanduiding van een betekenis, legt een schrijver zijn kaarten op tafel. De wetenschap van de natuur bijvoorbeeld is niet per se identiek aan de wetenschap van een ander object, zoals de literatuur. ‘Men stelle zich een handboek over meetkunde of embryologie of numismatiek voor dat met een definitie van wetenschap begint!’ roept K. uit, ongetwijfeld met hartelijke instemming van zijn publiek. Als dat publiek zich gerealiseerd had, dat er over de vraag wat wetenschap van de literatuur is, verschillende meningen bestaan en dat de kwestie veel meer omstreden is dan de betekenis van het begrip ‘wetenschap’ ten aanzien van die andere objecten, dan had het beseft, dat het bij de neus werd genomen. De hele rede van K. is een demonstratie van het bestaan van beginselstrijd. In de beproefde traditie van de

godsdiensttwisten, die in vele polemieken de toon aangeeft, laat hij zijn eigen uitgangspunten in het duister - voor de ware gelovige zijn zij vanzelfsprekend - en verwijt hij een andersdenkende diens poging duidelijk te maken waarover hij het heeft.

Uit zijn toespraak blijkt overigens wel, dat hij meent dat literatuurwetenschap in staat moet zijn tot het beschrijven van *goede* boeken op zo'n manier dat men ze kan onderscheiden van *waardeloze* en *slechte* boeken. 'Als de literatuurwetenschap dat niet eens kan, ja, waar praten we dan nog over?' Dat is zo ongeveer zijn betoog. Hier kan men al dadelijk zien dat een aanduiding van wat wetenschap in het algemeen is en van wat literatuurwetenschap in het bijzonder is, toch wel praktisch zou zijn geweest. Want de vraag doet zich voor of er een wetenschap bestaat die in staat is tot beschrijvingen waarin de *waarde* van het beschreven object verdisconteerd is. De biologie, de fysiologie en misschien zelfs wel de psychologie kunnen hun objecten zo beschrijven, dat de verschillen tussen levende en dode wezens, tussen mensen en apen, mannen en vrouwen, er uit afgelezen kunnen worden. Maar kunnen die wetenschappen dat ook t.a.v. de verschillen tussen goeie en slechte mensen, tussen mooie en lelijke vrouwen, tussen waardevolle en waardeloze aapjes?

K. roept ons in het begin van zijn lezing op tot bezinning. Laten we er van afzien of de Hooglandse kerk daartoe de geëigende plaats was, maar met het voornemen op zich zelf stem ik van ganser harte in. Laten we ons vooral, voordat we ons laten meeslepen door boutades en kletsmeierijen, *bezinnen*. Is een wetenschappelijke verantwoording van etische of esthetische waarden mogelijk? Wil men op die vraag een bezonnen antwoord geven, dan moet men natuurlijk wel over een paar dingen nadenken. 'Wetenschap' is een zwaar-

wichtig en imponerend woord, dat vaak zo gebruikt wordt dat het het denken juist belemmert en dat wekt dan weer zoveel irritatie dat wie tegen deze gezagsuitoefening in verzet komt, ook weer in zijn denken belemmerd wordt. Men moet natuurlijk het gedrag van wetenschapsbeoefenaars niet verwarren met wetenschap. Ook het gebruik dat van wetenschap wordt gemaakt en de vraag bij wie de verantwoordelijkheid daarvoor ligt, betreffen kwesties die met de wetenschap zelf niets te maken hebben. Men moet dus even zijn emotionele gedachten over de wenselijkheid of verwerpelijkheid van een ‘waardenvrije wetenschap’ onderdrukken, als men zich afvraagt of en op welke manier bij de beschrijving van verschijnselen *waarden* als goed en slecht, mooi en lelijk, kunnen worden opgenomen. Kan dat, als men het subjectieve, tijd- en plaatsgebundene zoveel mogelijk uit de beschrijving weert - en dat is wat in *wetenschappelijke* beschrijvingen gewoonlijk wordt nagestreefd - of kan dat alleen, als men die eigenschappen van de te beschrijven objecten in relatie brengt met bepaalde oordelende subjecten? M.a.w. zijn er waarden die uitsluitend in de objecten zitten en die dus te voorschijn komen bij een ‘wetenschappelijke’ beschrijving van die objecten of kunnen we ze alleen ‘wetenschappelijk’ beschrijven, als we die waarderende Jan, Piet en Karel *erbij* beschrijven?

Nu heeft K. zich in zijn lezing nogal vrolijk gemaakt over de onnozelheid van de middeleeuwse twist over de vraag of een steekwond te wijten is aan de scherpte van het mes of aan de doorsteekbaarheid van het menselijk lichaam. De onuitgesproken conclusie is dat *beide* een rol spelen. Dat ligt inderdaad nogal voor de hand, maar is de vraag werkelijk zo onnozel? Er is een bekende kwestie in de rechtspraak over een man die een ander met een hard voorwerp op het hoofd

aant.

had getimmerd met dodelijk gevolg voor de geslagene. De strafrechtelijke verantwoordelijkheid van de dader werd echter heel anders beoordeeld, toen de verdediging aantoonde, dat het slachtoffer een z.g. ‘eierschedel’ had. Dat is niet een eivormige schedel - die zie je veel - maar een schedel met de dunheid van een eierschaal en die schijnt heel zeldzaam te zijn.

Van meer belang voor de problemen van de literatuurwetenschap is overigens dat K. de implicaties van zijn ‘onnozele’ middeleeuwse kwestie niet gezien lijkt te hebben. Als waar is, wat iedere Engelse schooljongen weet, n.l. dat ‘beauty is in the eye of the beholder’ en wat Voltaire noteerde als definitie van *mooi*, ‘mooi is wat mijnheer pad vindt van mevrouw pad’, hoe kan dan van de literatuurwetenschap verwacht worden dat zij in de beschrijving van haar objecten met iedere ‘beholder’, met iedere kijker, en met iedere slijmerige pad rekening houdt? En dan is zijn hele uitgangspunt, n.l. ‘als literatuurwetenschap geen onderscheid kan maken tussen goeie en slechte boeken, wat stelt zij dan eigenlijk nog voor?’ een onzinnig en onbezonnen uitgangspunt.

K. en zijn aanhangers onderscheiden niet tussen literatuurwetenschap en literaire kritiek. De literaire critici, een belangrijk deel van de jubelaars, voelden zich door de uitspraken van hun voorganger kennelijk verlost van hun vaag gevoelde plicht om al die moeilijke en moeilijk leesbare boeken met wetenschappelijk pretenties te lezen. De literatuurwetenschap kon hen toch niet helpen en stelde in zijn huidige vorm bovendien helemaal niets voor - ‘dat is weer een zorg minder’. Aan de andere kant hebben de mensen die gedurende enkele jaren in het tijdschrift *Merlyn* literaire kritiek hebben bedreven met wetenschappelijke pretenties

zich aan dezelfde verwarring schuldig gemaakt. Als men van critici eist, dat zij ‘controleerbare’ uitspraken doen en dat hun oordelen uitsluitend op textuele gegevens berusten, dan vraagt men om moeilijkheden.

Waarden, waaraan een criticus een werk toetst, zijn subjectief. Soms zijn zij door velen in een tijd en in een groep aangehangen waarden, soms zijn zij uiterst individueel, maar zij hebben nooit de objectieve geldigheid die men moet proberen te geven aan wetenschappelijke uitspraken en zij zijn nooit ‘controleerbaar’. K. en Oversteegen, tenminste vóór hij overstap ging, stoelen op één zelfde wortel des geloofs: een amusante gedachte.

Als men iets zinnigs wil zeggen over literatuurwetenschap, zoals die op het ogenblik beoefend wordt, dan moet men eerst antwoord geven op de vragen: wat is wetenschap, waarom, waartoe wetenschap en dan in het bijzonder wetenschap van ‘literatuur’, waaronder de een ook weer iets anders verstaat dan de ander. Welnu, wetenschap, heel voorlopig gezegd, is een verzameling van beschrijvingen van verschijnselen en wel van dien aard dat zij verhelderend zijn, dat zij ons helpen de weg te vinden in die wereld van verschijnselen en ons samenhangen (causaal of anderszins) leren zien. Wetenschap is een uitbreiding van wat alle levende wezens zich moeten eigen maken om te kunnen leven: een oriëntatie in ruimte en tijd. De ervaringen die daarbij worden opgedaan kunnen geobjectiveerd worden als ‘regels’. ‘Een ezel stoot zich in het gemeen niet twee keer aan dezelfde steen’. De ene ervaring met de ene steen leidt tot het ‘kennen’ van het verschijnsel ‘stenen des aanstoets’. En die ezels die kunnen praten en die daarmee wetenschapsbeoefenaars zijn geworden, kunnen nu hun ervaring met die ene steen, die zij op alle soortgelijke stenen toepassen, formule-

ren als een regel, d.w.z. als een stukje kennis dat bruikbaar is ook los van het incident dat er aanleiding toe gaf. Op die manier vormt zich de wetenschap. De regel blijkt te gelden ook op andere tijden en plaatsen en ook voor andere ezels dan die ene.

Met dit soort regels viel heel goed te leven. Wetenschap zou dan ook iets moois en iets gaafs gebleven zijn, als de natuur niet een nieuw instrument had ontwikkeld dat veelbelovend, maar gebrekkig is: het menselijk denkvermogen. Want daarmee konden wel veel meer verschijnselen worden bekeken, geregistreerd en vergeleken, maar er kon ook iets worden voortgebracht dat er nog niet eerder was geweest, n.l. *onzin*. Er was denken voor nodig om aan te nemen dat het door het uitspreken van bepaalde woorden gaat regenen, dat er geesten bestaan zonder lichamen en dat die goed doen of kwaad doen, dat een enkele daarvan zelfs de hele wereld gemaakt heeft. De mooie, eenvoudige ezelswetenschap groeide uit tot het monsterlijk labirint van de menswetenschap.

Om niet helemaal te verdwalen moest men wel maatstaven vinden om te onderscheiden tussen de regel dat je verkouden kunt worden door besmetting met bepaalde bacteriën en dat je onder een auto kunt komen omdat op het tijdstip van je geboorte de sterren in een bepaalde stand stonden. Men ontwikkelde methodes om het zinnig denken van het onzinnig denken te onderscheiden. Men merkte dat de regels meestal niet de eenvoudige vorm konden krijgen ‘indien a dan b’, omdat a vaak samengesteld bleek te zijn uit een aantal factoren die er wél moesten zijn en andere die er juist niet mochten zijn om b te laten volgen. Om een beetje orde te brengen in die in vele factoren en subfactoren verdeelde condities maakte men veronderstellingen over hun

samenhang, veronderstellingen die men *theorieën* noemde. En deze handhaafde men gewoonlijk totdat zij onjuist bleken. Ook gaf men ze wel eens prijs, niet omdat zij onjuist bleken maar omdat men ze door andere theorieën verving, die om een of andere reden aantrekkelijk leken: eenvoudiger, ingewikkelder of alleen maar ‘moderner’ en daardoor prestige-verhogend. Dit vormen, bedenken, verwerpen, vermengen van theorieën werd een soort ambacht, een vak met allerlei eigen werkwijzen, waarover men het lang niet altijd eens was. Op die manier verwijderde de wetenschap zich ver van de oorspronkelijke oriënteringsbehoefte van levende wezens waaruit zij was voortgekomen. Die verwijdering leidde er vaak toe dat er twist uitbrak tussen de wetenschapsbeoefenaars en de leken die zich in een gezondverstandspositie plaatsten. Soms was dat wel een nuttige twist. In hun ambachtelijke roes vergaten de wetenschappers wel eens, dat het doel van hun arbeid verbetering van de oriëntering, bevordering van inzicht moest blijven. Maar ook bleek de gezond-verstandspositie vaak bepaald te zijn door ongegronde ideeën waaraan men gehecht was en die door de wetenschap met zijn eigenaardig waarheidscriterium niet in gevaar mochten komen. Het was namelijk een opmerkelijke nieuwigheid in de evolutie van het denken dat dat in de onderzoekspraktijk ontwikkelde waarheidscriterium soms *een andere weg* wees dan de bevrediging van de behoefte aan oriëntering en veiligheid waaruit die praktijk was voortgekomen, vereiste. In de gezond-verstandspositie worden allerlei dingen aangenomen, geloofd en aangehangen die in de verste verte niet aan dat waarheidscriterium beantwoorden. Als men de aanhangers van die doctrines vraagt waarom zij het zo zien, antwoorden zij soms: *omdat het mij aanspreekt*, of met een variant daarvan, omdat het

maatschappelijk relevant is, of omdat het niet-steriel en niet-decadent is (de mij niet aansprekende wetenschappen zijn dat namelijk wel). Nu is voor iemand die het waarheidscriterium serieus heeft leren nemen, zoiets al een hoogst verdacht argument. Zijn eerste gedachte is, moet zijn: als dat jou aanspreekt, zal het wel niet waar zijn. Een onafwijsbare ontdekking tijdens het waarnemen en nadenken, voortgekomen uit het willen weten hoe de boel in elkaar zit, om daardoor veiliger en comfortabeler te kunnen leven, is geweest dat de wereld niet voor de mensen gemaakt is, dat de werkelijkheid niet veilig, niet troostend, niet tot grotere glorie van God of mens is ingericht, maar dat zij onverschillig en onherbergzaam is. En dat bleek te gelden niet alleen voor het heelal - het gezond verstand protesteerde indertijd al dat aarde en mens niet het middelpunt zouden zijn, dat sprak veel meer aan - maar ook voor het heel dichtbij, het karakter, de geest, de taal van de mens. Het gezond verstand werd boos toen iemand het over de sexualiteit van kinderen had, die engeltjes. Het gezond verstand, soms gesundes Volksempfinden genoemd, wordt altijd boos, als de wetenschap een of ander prettig geloof aantast, zoals de superioriteit van de ene groep mensen tegenover de andere, blanken tegenover gekleurden, mannen tegenover vrouwen. Het gezond verstand wordt al geprikkeld als de wetenschap gaat uitpluizen wat vanzelf lijkt te spreken. Hoe mensen denken, hoe ze zich gedragen in kleine of in grote groepen, hoe het in elkaar zit dat ze kunnen praten en elkaar al dan niet begrijpen, wat er gebeurt met stukken taal die niet spontaan gesproken worden, maar die mensen hebben onthouden of door een geraffineerde truc hebben verduurzaamd en die in bepaalde tijden en milieu's 'literatuur' worden genoemd. Het gezond verstand doet over de meeste van die dingen

een beetje sceptisch en schouder-ophalend. Is dat nou allemaal nodig, terwijl er geen resultaten te verwachten zijn, vergelijkbaar met opzienbarende technische en geneeskundige toepasselijkheden? Ik geloof niet dat het gezond verstand gelijk heeft. Het is niet ondenkbaar dat vergroting van inzicht in die nabije, vanzelfsprekend lijkende dingen veel ingrijpender zal blijken te zijn dan alle knaleffecten van de natuurwetenschappen. Opmerkelijk is intussen dat vergroot inzicht in die soort vastgelegde teksten die men literatuur noemt, meer weerstand uitlokt bij het gezond verstand dan scepsis. Juist de mensen die emotioneel bij de literatuur betrokken zijn, verdragen het moeilijk dat er anders dan vanuit die emotionele betrokkenheid over literatuur wordt gedacht.

Het gezond verstand moet met groot wantrouwen bejegend worden, maar er moet door wetenschapsbeoefenaars wel naar worden geluisterd. De vraag moet inderdaad gesteld worden of een literaire tekst zonder de emotionele betrokkenheid van de lezers een object van wetenschap *kan* zijn. Of die tekst zelfstandig wel bestaat? Of hij kan worden waargenomen?

aant

3 Waarom echte wetenschap?

Voordat we ons daar verder in verdiepen, moeten we nog even terug naar K. In zijn rede komt een rare passage voor, waar nogal wat mensen over gevallen zijn, over een fysicus die eens tegen hem gezegd zou hebben: ‘Sommige mensen denken dat er een theorie der natuurkunde bestaat. Dat is niet zo. Er bestaat alleen natuurkunde’. In zijn repliek op critici in *NRC-Handelsblad*, waarin deze wijsheid nogmaals wordt geciteerd, noemt K. die door hem bedoelde natuurkundige ‘een beoefenaar van een echte wetenschap’. In *De Tijd* onthult hij dan dat zijn fysicus geen verzinseltje was, geen stijlfiguur uit de predikanten-retoriek (zoals Oversteegen had verondersteld), maar ‘een bekende auteur’: ‘mijn natuurkundige bestaat echt. Het is de auteur van het in vakkringen nogal bekende werk *Termodinamika neobratimych processov*, Moskou 1956, en de woorden die ik hem in mijn lezing in de mond leg heeft hij echt uitgesproken’. Een echt bestaande beoefenaar van een echte wetenschap die echt iets gezegd heeft.

Toch heldert dit voor mij iets op. Ik herinner mij levendig, als de dag van gisteren - hoewel het niet veel later dan 1956 geweest kan zijn - hoe ademloos ik *Termodinamika neobratimych processov* van de indertijd Leidse, tegenwoordig Amsterdamse theoretische fysicus S.R. de Groot gelezen heb. K. heeft geen woord te veel gezegd: een bekend auteur en ik mag eraan toevoegen, volgens mijn inlichtingen een eminent geleerde, een voortreffelijk mens en warmvoelend vaderlander, maar ook iemand, werd mij gezegd, die in kleine kring nogal eens ‘doordraaft’. K. schijnt hier een

beetje de dupe van geworden te zijn - ik zei al dat hij naïef is. Het spreekt van zelf dat er geen 'theorie van de natuurkunde' is, de natuurkunde is immers niet veel anders dan theorieën. Overigens lijkt mij het zoeken naar verklarende beschrijvingen van verschijnselen in de literatuur, wat al sinds de Oudheid aan de gang is, een niet minder rechtmatige bezigheid dan het beoefenen van de theoretische natuurkunde. Als K. niet zo geïmponeerd naar de orakeltaal van zijn natuurkundige goeroe had geluisterd, zou hij dat ook wel begrepen hebben. Hij zou hoogstens naar analogie van die uitlating twijfel hebben kunnen uiten aan de mogelijkheid om één samenvattende theorie van de literatuurkunde te ontwerpen.

Hoe komt K. toch aan de malle gedachte dat de natuurkunde een 'echte' wetenschap zou zijn en de literatuurkunde niet? De natuurkunde is door spectaculaire successen van de laatste honderd jaar min of meer een parvenu onder de wetenschappen. Vóór de renaissance is er echt niet veel in gepresteerd. En de literatuurwetenschap, die in het recente verleden niet zulke successen heeft geboekt - dat moet K. grotendeels worden toegegeven: erg veel pretentie, veel pedanterie, maar toch ook wel enig resultaat - had bijvoorbeeld in de geschriften van Plato en Aristoteles al een behoorlijke hoogte bereikt. De klassieke retorica *is* literatuurwetenschap - studie van effecten, verklarende beschrijving van de werking van stijlfiguren en genres - en de hele middeleeuwen door, in schrille tegenstelling tot de natuurkunde die toen zo dood was als een Egyptische mummie, zijn er bijdragen geleverd, door de scholastiek, door Dante en anderen, die nog steeds meetellen.

F.C. Maatje, die een boek over literatuurwetenschap heeft geschreven met veel aanvechtbaars en angevochts

erin, meent dat die wetenschap in de romantiek begonnen is en pas in deze eeuw belangrijk is geworden door de ‘vernieuwing’ van wat hij noemt de ‘autonomie-bewegingen’. Nu is het trieste van ‘vernieuwingen’, dat het nieuwe van gisteren vandaag al weer verouderd is. Zo is het met Maatje's autonomie. Overleden. Dooier nu al weer dan de oudste mummie. Maar de literatuurwetenschap is daarbij niet in het geding. Het proberen inzicht te krijgen in het fascinerende verschijnsel ‘literatuur’ is zo oud, ongeveer, als het verschijnsel zelf, en het gaat door. En dat is een situatie in deze wetenschap waar noch K. noch Maatje oog voor heeft.

Sommige inzichten van de literatuurwetenschap zijn zo gewoon, zo zeer gemeengoed, dat het vele mensen ontgaat, dat zij lang geleden al door onderzoek en nadenken verworven zijn. Hoe beeldspraak moet worden opgevat, hoe verbeeldingsresultaten, hoe poëzie en symboliek, dat alles wordt door lezers ‘geweten’. Een heel systeem van literaire conventies is geërfd eigendom van literatuurlezers als een vanzelfsprekend toegepaste vaardigheid in het literatuur-lezen. Alles wat van deze literaire competentie, die ten dele bewust, ten dele onbewust wordt gebruikt, expliciet bekend is, is door de literatuurwetenschap opgediept en beschreven.

Traditioneel maakt veel kennis van teksten en achtergronden deel uit van de literatuurwetenschap, zodat deze veel meer ‘idiografisch’ is, d.w.z. betrokken op unieke, niet voor herhaling vatbare objecten dan b.v. de natuurkunde, die voornamelijk ‘nomothetisch’ wordt genoemd, gericht op het vinden van abstracte algemene wetten voor onbepaald vaak herhaalbare processen. Wat er nu in deze eeuw aan het veranderen is in de literatuurwetenschap, dat is dat men het nomothetische aandeel (dat er altijd al wel geweest

is) tracht te vergroten, vaak ten koste van het idiografische. Er zijn onderzoekers die van de literatuurkunde helemaal een nomothetische wetenschap willen maken. Vandaar de tendens om kennis van literaturen en de daarvoor nodige algemene eruditie als een verouderde culturele bagage overboord te gooien. Vervangen we, zoals sommigen bepleiten, de literatuurkunde door een algemene tekstwetenschap, dan zijn we een heel eind in die richting gevorderd. En dan zijn we ook waar K. meent dat ‘echte’ wetenschappen zich bevinden, n.l. in het gebied van de verbodsbepalingen.

Wat een treurige dwaalgedachte is dat nou toch van K., natuurlijk ook kritiekloos toegejuicht door de analfabeten en de bijvoegselfilosofen, dat de literatuurwetenschap (evenals de psychologie en de sociologie, zegt hij erbij) ‘eigenlijk niets *beweert* of, anders gezegd, dat zij eigenlijk niets verbiedt’... ‘Een wetenschap immers kan gedefinieerd worden’ - ik citeer hem nu maar uitvoerig, om iedere onjuistheid in mijn weergave van zijn dwaalgedachte te vermijden - ‘als een reeks verbodsbepalingen, net als het Wetboek van Strafrecht, met dit verschil dat bij het Wetboek van Strafrecht de overtreder gestraft wordt en bij een natuurwet die wet zelve. Als iemand bankbiljetten namaakt met het oogmerk ze als echte uit te geven, wordt hij voor ten hoogste negen jaren uit de circulatie genomen. Als een lichaam, onder water gedompeld, meer of minder gewicht verliest dan het gewicht van het door dat lichaam verplaatste water, dan moet de wet van Archimedes voorlopig uit de circulatie worden genomen. Welnu, in de literatuurwetenschap kom je voor zover ik gemerkt heb, geen enkele zo formuleerbare uitspraak tegen’.

Het is duidelijk dat deze Popperiaanse wetenschapsopvat-

ting (beweren moet ook als verbieden geformuleerd kunnen worden) alleen betrekking heeft op de herhaalbare processen van de nomothetische wetenschap. Er is daarom veel in de literatuurkunde waarop die toetsing niet *kan* worden toegepast, maar dat volgens andere criteria wel degelijk ‘wetenschap’ is. De beweringen in het nomothetische deel van de literatuurwetenschap kunnen overigens zonder enige moeite volgens Popper's wensen worden geformuleerd. Ik beperk mij in de volgende willekeurig gekozen voorbeelden tot geëxpliciteerde regels van ‘literaire competentie’. (We hebben hier te maken niet met wetenschappelijke wetten die of juist of onjuist zijn, maar met operationele regels, voorschriften die ook negatief als verbodsbepalingen kunnen worden geformuleerd en die dus veel meer dan natuurwetten lijken op de bepalingen in het Wetboek van Strafrecht).

Artikel 1: Wie bij de interpretatie van literaire teksten de symbolische betekenis van bepaalde tekstgegevens over het hoofd ziet, begrijpt die tekst niet of slechts ten dele.

K. heeft zich trouwens op zijn minst schuldig gemaakt aan het uitlokken van overtredingen van dit artikel, of aan opruiing, dat moet hij zelf maar uitmaken. Hij heeft dat gedaan in zijn rede, maar nog duidelijker in *Het Parool* van 10 januari 1979 en wel door middel van deze ontboezeming: ‘Die symbolenzoekers - je zou ze in groepen kunnen verdelen: de zoekers naar christelijke symbolen, de zoekers naar archetypen, de zoekers naar Freudiaanse symbolen etc. - ergeren mij het meest omdat zij niet inzien dat men in *alles* een symbool kan zien, en dat iedereen in ieder stukje literatuur net zoveel en zodanige symbolen kan vinden als hij wil’.

Artikel 2: Bij twee mogelijke, maar onverenigbare interpretaties van een literaire tekst moet men de voorkeur

geven aan die interpretatie die de meeste tekstgegevens verklaart.

Artikel 3: Paragraaf 1: Voor een goed begrip van een metaforisch gebruikt predicaat moeten niet alle in het effect van de uitdrukking meewerkende betekenisonderscheidingen op het subject worden toegepast.

Paragraaf 2: Men moet de grootst mogelijke zorgvuldigheid betrachten bij de beslissing welke van de in de vorige paragraaf bedoelde betekenisonderscheidingen toepasselijk zijn en welke niet.

Ik schrijf deze voorschriften (die ook verbodsbepalingen zijn) alleen op omdat K. beweerd heeft dat het niet kan. Natuurlijk klinken ze zwaarwichtiger dan ze zijn. Wie zegt dat ze tot vanzelfsprekende resultaten leiden, antwoord ik, dat ze inderdaad vanzelfsprekend geworden literaire conventies uitdrukken. Wie opmerkt, dat die resultaten tautologieën zijn, dient te bedenken dat de conventies door mensen gemaakt regels impliceren voor een door mensen gemaakt verschijnsel. Postuleert men een ‘maker’ van de natuur, dan zijn voor hem (Hem) de natuurwetten ook tautologieën.

Men dient intussen wel te beseffen dat er tegen deze vanzelfsprekende voorschriften *zéér veel* gezondigd wordt. *Zó* vanzelfsprekend zijn zij dus ook weer niet.

Is het nu een bezwaar dat deze interpretatieregels in zoverre verschillen van de wet van Archimedes, dat zij zelf niet gefalsifieerd kunnen worden, volgens het principe van Popper, omdat zich geen omstandigheden kunnen voordoen waaruit hun onjuistheid blijkt? Maar wat zou de zin zijn van zo'n soort principe voor een literair verschijnsel? K. wil niets liever dan dat de ‘echte’ literatuurwetenschap de kenmerken zou vaststellen, waardoor goeie boeken zich

onderscheiden van slechte. Om aan zijn behoeften te voldoen zou men bijvoorbeeld die boeken in het water kunnen gooien om te kijken of slechte boeken meer gewicht verliezen dan goeie. Men heeft dit strikt wetenschappelijk principe toegepast om te beslissen of bepaalde vrouwen heksen waren met niet zulke overtuigende resultaten. Stel dat sommige boeken bij onderdompeling minder gewicht verliezen dan andere, dan zou de relatie met de kwaliteit van die boeken toch alleen kunnen worden gecontroleerd door een subjectieve waarderingsoperatie. Volgens de wet van Archimedes kunnen we de gewichtsvermindering afleiden uit het gewicht van het verplaatste water *of omgekeerd*. Bij waardering van literatuur hebben we altijd te maken met het onaantastbare voorrecht van iedere lezer om tegen alle waterproeven in van het ene boek meer te houden dan van het andere.

Als men de waarde-problemen - die in wat K. 'echte' wetenschappen noemt er precies zo uitzien als in de literatuurwetenschap (de één houdt meer van neutronen, de ander meer van gravitonen, zelfs als zij niet bestaan) - even terzijde laat, dan kan er nog wel iets worden opgemerkt over de *voorspelbaarheid* die met K. 's desideratum, dat theorieën iets moeten beweren of verbieden, gemoeid is. Waardoor kon Einstein voorspellen, dat lichtstralen door de aantrekkingskracht van de zon worden afgebogen? Niet alleen door zijn inzicht in het karakter van lichtstralen, maar ook door zijn niet weerlegde theorie over de samenhang van zwaartekracht en gekromde ruimte. Een wetenschap die met dit soort betrouwbare krachten te maken heeft, kan ze veilig verbieden zich anders te gedragen dan de getoetste theorie voorschrijft.

Is dit nu een ideaal waarnaar wij voor bepaalde menswe-

aant.

tenschappen, zoals de literatuurwetenschap, zouden moeten streven? Hebben we pas met een ‘echte’ literatuurwetenschap te maken, als zij zou kunnen zeggen, zoals K. in zijn rede stelt: ‘dit kan in de literatuur niet voorkomen’? Welke kracht *maakt* literatuur? Laten we eenvoudigheidshalve zeggen: de menselijke verbeelding. Voor de veronderstelling dat we een grammatica van de menselijke verbeelding zouden kunnen maken hebben we geen enkel aanknopingspunt. Het is duidelijk, lijkt mij, dat wat de menselijke verbeelding in de toekomst zal uitrichten niet geweten *kan* worden, zoals wel geweten kan worden wat de zwaartekracht zal uitrichten. De zwaartekracht namelijk, hoezeer ook alleen in zijn consequenties waarneembaar, is een domme kracht. Hij heeft geen eigen initiatief, geen grilligheid, geen gecompliceerdheid. Men kan met zijn klomp aanvoelen, maar ook uitrekenen dat wat de hersenen kunnen, niet voorspeld kan worden, omdat het aantal combinaties van deeltjes, het aantal verbindingsmogelijkheden, te groot is. (Een mens bestaat uit 10^{28} deeltjes, heeft laatst een goed geïnformeerde fysicus opgemerkt. Volgens de hersenfysioloog Eccles is het aantal combinatie-mogelijkheden van het menselijk brein uit te drukken in het getal 10^{10000} , zodat de kans om een mens in zijn geestelijke activiteit te voorspellen is $1:10^{10000}$).

Er is dus geen enkele reden om te hopen, zoals K. doet, (zegt te doen) dat we nog wel eens een ‘echte’ literatuurwetenschap volgens zijn recept zullen krijgen, die zou kunnen voorspellen en dus aangeven wat in de literatuur wel of niet mogelijk zal zijn. De producten van het menselijk brein zijn onvoorspelbaar. Als we het er trouwens over eens zouden kunnen zijn, dat wetenschap naar inzicht moet streven, dan mogen we ons toch wel afvragen wat wij aan inzicht

aant.

gewonnen zouden hebben, indien wij vandaag zouden kunnen zeggen wat morgen in de literatuur niet kan.

De gedachte dat de geldigheid van wetenschappelijke theorieën zou moeten blijken uit hun geschiktheid om er voorspellingen uit af te leiden, is een variant van de eis dat zulke theorieën in principe falsifieerbaar moeten zijn.

Men mag overigens wel aannemen dat natuurwetenschappelijke falsificaties (anders dan naïeve falsificationisten denken) in de praktijk niet werken, omdat alle geconstateerde regelmatigheden (natuurwetten), zoals o.a. door Imre Lakatos is opgemerkt, gelden met een impliciete ‘ceteris-paribus’-clausule: de wet gaat alleen op, als de ‘omstandigheden’ dezelfde zijn. In de praktijk worden dreigende falsificaties vaak ontkracht met een beroep op deze clausule. Dat de wet in een speciaal geval niet werkt, wijst op de aanwezigheid van een juist hierdoor zich manifesterende, voor die afwijking verantwoordelijk gestelde kracht. De wet wordt dan helemaal niet gefalsificeerd en ingetrokken (was trouwens, neem ik aan, al behoorlijk ‘geverifieerd’), maar juist gesauveerd. Nieuw onderzoek naar de kracht die uit de afwijking blijkt, wordt dan op touw gezet.

De eis dat wetenschappelijke theorieën falsifieerbaar moeten zijn, wordt intussen niet ontkracht door de vaststelling dat het falsifiëren van theorieën in de praktijk niet vaak voorkomt. In het beginstadium waarin hypotheses nog erg hypothetisch zijn, is het falsifiëren de gewoonste zaak van de wereld. Het principe voorkomt misschien wel bij het merendeel van ontworpen hypotheses dat zij ooit tot theorieën bevorderd worden. Het gaat tenslotte om de vraag of het soort theorieën dat door zijn eigen aard niet vatbaar is voor falsifiëring, in wetenschappelijk opzicht toch betekenis kan hebben.

aant.

Uit K. 's kruistocht tegen de Darwinistische evolutietheorie blijkt, evenals uit zijn strijd tegen de literatuurwetenschappers, dat hij er heilig van overtuigd is dat volgens dat criterium wetenschappelijke uitspraken kunnen worden onderscheiden van loze speculaties. Men kan de definitie van wetenschap natuurlijk zo opstellen als men zelf wil. Men kan het terrein beperken tot wat in een laboratorium kan worden onderzocht. Of tot die objecten die kunnen worden gemeten of gewogen. Men kan allerlei min of meer gemotiveerde voorstellen doen op dat gebied, als men maar inziet, dat het naïeve falsificationisme niets meer kan zijn dan een door praktische overwegingen begrensd onderzoeksprogramma.

Gaat men ervan uit, dat er ook wetenschappelijke uitspraken mogelijk zijn die zich door de aard van hun object aan het falsifieerbaarheids criterium onttrekken, dat krijgt men een veel ruimer wetenschapsgebied, meer in overeenstemming met verdedigbare opvattingen over de kenbaarheid van verschijnselen. Waarom is K. 's wetenschapsgebied zo klein? Omdat zijn eisen overtrokken zijn, een geloof verraden aan de absolute geldigheid van een klein groepje uitspraken dat even ongefundeerd is als ieder ander geloof aan iets absoluuts. Beschouwt men wetenschap als een op samenhang gerichte beschrijving van verschijnselen, waarin de marge van waarnemingsfouten en gevolgtrekkingsfouten zo nauwkeurig mogelijk is verantwoord en die als geheel en in onderdelen de status heeft van veronderstellingen, dan is er bijvoorbeeld geen enkele reden om de Darwinistische evolutie-theorie op grond van het gegeven dat er geen falsifiëring van die theorie mogelijk is, niet wetenschappelijk te noemen.

Voorspelbaarheid kan een indicatie zijn van een, gedeel-

telijk, inzicht. Men kan de werking van de zwaartekracht voorspellen, omdat men iets weet van die werking, maar men weet overigens niet wat zwaartekracht is. Men kan de werking van de verbeelding *niet* voorspellen, maar men weet er wel het een en ander van. Voorspelbaarheid en inzicht zijn niet aan elkaar gecorreleerd.

Er is geen enkele reden om te menen, dat wetenschap van de verbeeldingsproducten alleen mogelijk zou zijn, als ze voorspelbaar zouden zijn. Verdieping van inzicht is immers veel belangrijker. Als zij volgens eigen mogelijkheden te werk gaat, is de wetenschap van de literatuur niets minder 'echt' dan welke andere ook. Laten die mensen die in stompzinnige aanbidding voor de 'exacte' wetenschappen liggen neergeknield, dat nu eens in hun oor knopen. De superioriteit van de natuurkunde bestaat alleen 'in het bevende hart van het deemoedsgedierte', om met Marsman te spreken. Het is niet snugger om te willen, dat bomen zo eenvoudig te begrijpen zijn als lantarenpalen. Voor sommige mensen zijn bomen, gezien als bomen, bovendien boeiender om te doorgronden, ook zonder dat ze licht geven.

aant.

4 Het boek der natuur

Het raadsel der onleesbaarheid, dat K. opwerpt op p. 6 van zijn lezing, heeft hij gelukkig al weer opgelost op p. 7. Het verschijnsel wordt veroorzaakt, lezen we daar, door ‘een merkwaardige afkeer’ die K. (en met hem vele andere weldenkenden, zo schrijft hij ongeveer, in de beproefde traditie van de ingezonden-stukken-schrijvers) koestert jegens de geschriften van de literatuurwetenschap. En die afkeer berust op de akelige eigenschappen van die geschriften die hij, kort en duidelijk uiteraard, bespreekt - ik kom er nog op terug.

Een serieus probleem dat de literatuurwetenschap aangaat en dat K., lijkt het wel, over het hoofd ziet, is het raadsel van de leesbaarheid. Hij zegt dat studenten de literatuur toch zelf kunnen lezen, omdat de boeken, de verhalen, de toneelstukken en de gedichten geschreven zijn om door het publiek gelezen te worden *zonder* uitleg. Volgt het een inderdaad uit het ander? Wie zelf geen ervaringen heeft met het begrip dat studenten voor gedichten aan de dag leggen, kan bij voorbeeld iets te weten komen uit het verslag van de experimenten die I.A. Richards een halve eeuw geleden in Cambridge heeft gedaan. Dat verslag is te vinden in *Practical Criticism*, in 1929 gepubliceerd en sindsdien vaak herdrukt. Bij het in ontvangst nemen van een vertaalprijs heeft K. ook nog iets anders diepzinnigs ten beste gegeven: ‘Je moet vertalen wat er staat’. Een uitspraak die onmiddellijk succes had. Een paar dagen later al kwaakte een geïnterviewde vertaalster door de radio: ‘Ik sta op hetzelfde standpunt als Van het Reve, je moet vertalen wat er staat’.

Nu is het waar dat niemand in de hele wereld, sinds de toren van Babel tot op de dag van vandaag, de mening heeft verkondigd dat je moet vertalen wat er niet staat, maar het is altijd goed dat K. ons helpt het vanzelfsprekende niet te vergeten. Waar K. niet over sprak, dat is de moeilijkheid dat je om te kunnen vertalen *wat er staat*, ook moet weten *wat dat betekent*. Dat wil zeggen - en daar zitten vertalers vaak mee - dat je wat er staat ook moet begrijpen. Iedereen weet dat je voor vertalen niet alleen twee talen goed moet kennen (met bijbehorende culturen), maar ook een tekst moet kunnen interpreteren. En vrijwel iedereen weet dat literaire teksten vaak moeilijker zijn dan andere, pregnanter, rijker aan toespelingen, symbolen, motieven, beelden, dat ook de emotionele inhoud vaak verhuld en dus moeilijk achterhaalbaar is opgeborgen en dat die soms een soort problemen betreft, waar studenten (en lezers in het algemeen) niet of nauwelijks van gehoord hebben. Men kan zelfs zeggen dat de opvoeding door school, ouders en maatschappij veelal zó is, dat lezers voor het begrijpen van de belangrijkste emotionele inhoud van de literatuur gecontraconditioneerd zijn. Een beetje hulp kunnen die studenten dus best gebruiken.

Het raadsel der leesbaarheid begint niet bij deze wat verder weg liggende interpretatie-problemen. Het begint bij het waarnemen van de tekst. Men kan natuurlijk menen (wat K. suggereert): de tekst is er voor de lezer, dus lezen maar, jongens en verder geen gezeur. Men kan ook zeggen (en dat doen beoefenaars van de literatuurwetenschap soms): neem de tekst zo onbevooroordeeld, zo onbevangen mogelijk, waar, d.w.z. lees een betekenisloze tekst en probeer dan ‘wetenschappelijk’, door hypothesen en toetsingen, tot een interpretatie te komen. Maar dan doet zich de vraag voor: is dat onbevangen, betekenisloze waarnemen moge-

lijk? In vele gevallen is het feit van de waarneming al afhankelijk van het vermoeden dat er iets waarneembaars is. Men vindt zelden iets wat men niet gezocht heeft. Wordt het dan gevonden, dan is er ook geen ‘onbevangen waarnemen’ meer, maar is het *noemen*, het zeggen (beschrijven) wat men waarneemt al beïnvloed door de theoretische preoccupatie die eraan voorafging. En als er geen theoretische preoccupatie is (die wetenschapsbeoefenaars meestal hebben), dan is er wel iets anders aanwezig in de geest van de waarnemer waardoor interpretatie niet kan worden gescheiden van observatie.

Ik kijk uit het raam en ik zie een olifant in de gracht zwemmen. Het ongewone hiervan doet mij twijfelen aan de juistheid van die waarneming. Na een korte innerlijke strijd pak ik de bril die ik ook bij autorijden gebruik en zie dat het geen olifant is, maar een baggermolen. In een fractie van een seconde heb ik mijn waarneming herzien, het in de gracht drijvende voorwerp opnieuw geïdentificeerd, geïdentificeerd en ook een functie toegeschreven, een ‘intentie’, n.l. baggeren. Een intentie uiteraard van de mensen die het ding hebben laten maken, die het gemaakt hebben en die het hiernaartoe gestuurd hebben.

Iets dergelijks, maar met enige verschillen, gebeurt met het lezen van teksten. Ook hier is nauwkeurig waarnemen vereist. Bovendien moeten teksten in een bekende taal geschreven zijn, anders zijn de woorden niet herkenbaar en nauwelijks leesbaar. Maar afgezien daarvan kan men opmerken, dat woorden niet kunnen worden gelezen zonder dat (zoals ook bij waargenomen voorwerpen) de implicaties meekomen, die zij in de wereld der verschijnselen gekregen hebben, de in de betekenis van die woorden aanwezige kennis van de zaken waarnaar zij verwijzen. Er komt nog veel

meer mee doordat de lezer de woorden met elkaar verbindt. Het registreren van lettergroepen, die woorden-met-betekenis vormen, dringt onophoudelijk naar het veronderstellen van betekenis-samenhangen. De lineair-analytische ontcijfering wordt voortdurend achterna gezeten door een holistisch-synthetische activiteit. De lezer vormt dus telkens uit de kleine eenheden die hij ziet, de grotere eenheden die hij vermoedt. Al lezend ligt hij steeds iets vóór op wat hij met zekerheid zeggen kan dat er staat. Hij geeft betekenis aan wat hij nog maar gedeeltelijk heeft waargenomen en intussen controleert hij terugkoppelend of zijn synthetiserende gissingen standhouden. Daar doorheen spelen zijn preoccupaties, zijn associaties, de ten dele onbewust gehanteerde literaire conventies. Hij is aldoor bezig zich te gedragen als een goeie verstaander die aan een half woord genoeg heeft, terwijl hij vaak niet eens genoeg zou hebben aan een tienvoudige herhaling. Wat hij namelijk eenmaal in zijn bol heeft gehaald - bijvoorbeeld: dit gaat eigenlijk over de oktoberrevolutie, of over de Persephone-mythe - dat laat hij niet zo gemakkelijk meer los.

Lezen is een zo gecompliceerde technische activiteit en interpreteren, dat eraan vastgebakken zit, een zo hachelijke onderneming, dat men zich zou moeten afvragen, hoe dat ooit goed kan gaan. Als dat interpreteren op een 'wetenschappelijke' manier wordt uitgevoerd, zoals wel verlangd wordt, hoe moet het dan verlopen?

Wetenschap begint altijd met waarneming. Men vraagt zich af: wat is dat ding dat ik zie (of hoor), hoe past het in de rest van mijn voorstellingen, waar komt het vandaan, waar gaat het naartoe? En wat zijn het voor krachten die maken dat dingen veranderen van plaats, van vorm, van substantie? Tot het waarnemen behoort het identificeren,

het vaststellen wat iets is. Daarna moet men uitzoeken wat het doet en waar het thuis hoort. Een ezel, d.w.z. een intelligente waarnemer, vraagt, als hem een bloemkool wordt voorgehouden: wat is dat voor een distel?

Nu is het zo, dat sommige objecten van wetenschap *iets betekenen* en andere niet. De objecten die iets betekenen vertegenwoordigen iets anders, men zegt wel: *verwijzen* naar iets. De waarneming van woorden en signalen, waar iets ‘achter’ zit, moet dus anders verlopen dan die van bijvoorbeeld vogels, sterren en bloemkolen, die niet ontcijferd maar geïdentificeerd moeten worden, beschreven, genoemd, ingepast.

Dit verschil verdeelt de wetenschappen volgens een andere scheidlijn dan die de nomothetische (wetten stellende) afzondert van de idiografische (het unieke beschrijvende). Dwars daar doorheen loopt de verdeling in natuurwetenschappen en tekenwetenschappen. (Voor wie woorden van Griekse herkomst als muziek in de oren klinken: semiotische of semiologische wetenschappen.) Geologie en kosmologie zijn overwegend idiografische natuurwetenschappen, natuurkunde en scheikunde nomothetische natuurwetenschappen, de linguïstiek is ten dele een nomothetische tekenwetenschap en de literatuurwetenschap vooral een idiografische tekenwetenschap. Dat neemt niet weg dat er in de linguïstiek unieke objecten beschreven worden (zodat er ook een idiografische kant aan zit) en dat er in de literatuurwetenschap regels worden geformuleerd, bijvoorbeeld voor de tekst-interpretatie, die een nomothetisch element bijdragen. De menswetenschappen vallen volgens deze indeling, voorzover hun objecten niets betekenen, onder de natuurwetenschappen. Bij gedragswetenschappen hebben we een mengsel van natuurwetenschap - ‘natuur-

aant.

lijke' gedragingen moeten geïdentificeerd en beschreven worden - en tekenwetenschap - ritueel, dagelijks gedrag van mens en dier dat iets betekent, neurotische symbolen en dromen, dit alles moet immers 'geduid' worden -.

Een consequentie van het onderscheiden van tekenwetenschappen en natuurwetenschappen is, dat interpretatie van tekens bij de *waarneming* van het object hoort en dat daarvoor andere regels gelden dan voor het onderzoek naar de 'plaatsing' (causaal en anderszins) van een geïdentificeerd object. In het algemeen zit een betekenis aan een teken vast in onze voorstelling, als een onmiddellijke associatie. Er is geen operatie nodig om aan het woord 'stoel' het denkbeeld 'stoel' te koppelen. De werkwijze voor de interpretatie van een tekst is iets ingewikkelder, maar behoort tot hetzelfde associatieve type. Het is een ontcijfering: als men de code kent, wordt de betekenis moeiteloos (of met een beetje moeite) *gelezen*. Anders gezegd: de interpretatie is de voltooiing van de waarneming, die gericht is op het herkennen van een vorm (een Gestalt), wat bij tekens gewoonlijk het zien van de betekenis insluit. Ziet men de betekenis niet onmiddellijk, zoals bij niet-eenvoudige literaire teksten het geval kan zijn, dan moet men een werkwijze toepassen die het zien van een zinvolle vorm, het ontdekken van een geheel bevordert, *niet* een deductieve redenering die een verschijnsel uit een wet 'verklaart'.

Het is opmerkelijk dat die twee verschillende soorten van waarnemen, identificerend en ontcijferend waarnemen, vaak in het geheel niet onderscheiden worden, terwijl ook volkomen verschillende operaties als het vinden van oorzaken (al dan niet ter wille van het ontwerpen van wetten en theorieën) en het vinden van betekenissen over één kam geschoren worden. In het ene geval zoekt men naar een

combinatie van wetmatigheden en feiten die andere feiten in een verband plaatst, in het andere geval naar betekenissen die de feiten als tekens waarneembaar maken.

De verwarring is misschien verklaarbaar door het enorme prestige dat sinds de uitvinding van het schrift aan het *kunnen lezen* verbonden was. Kunnen lezen is eens beschouwd als een soort toveren: het kunnen oplossen van mysteries met inbegrip van het kennen van de toekomst. Voor de Babyloniërs waren de sterren een aan de hemel geschreven tekst. De wichelaar was de ontcijferaar van dit schrift en van andere geheime codes. Dáár ligt één van de beginpunten van het wetenschappelijk denken, al is het mogelijk, dat een zuiverder vorm van natuurwetenschap, voortgekomen uit het eerste gebruik van werktuigen en ervaring vastleggend in gebruiksregels, van veel oudere datum is. Het is aannemelijk dat de uitvinding van het schrift de mensen zo geïmponeerd heeft, dat het een deel van het natuurwetenschappelijk denken, dat veelbelovend uit het praktische leven te voorschijn kwam, voor lange tijd heeft gecorrumpeerd.

De voor-sokratische denkers, Thales, Anaximander, Heraklitus, die naar een oergrond der dingen zochten, gingen zuiver natuurwetenschappelijk te werk, maar de Pythagoreërs zagen in de getallen niet de oorzaak, maar de betekenis van de verschijnselen. En daar drong het wichelen van de tovenaars, het ontcijferen van tekens de natuurwetenschap binnen. De atoomtheorie van Democritus was voor zover wij weten, ‘gezond’; zij zag de verschijnselen niet als vertegenwoordigers van iets anders, maar zij werd wel gekenmerkt door analogie met de semantiek. Dat voedsel bijvoorbeeld kan worden omgezet in vlees en bloed, werd verklaard als een verandering van het arrangement van de

atomen, die de bouwstenen zijn van alles, zoals men ook door een verandering in de volgorde van de letters een tragedie in een komedie kan omzetten. De atomen zelf werden vergeleken met letters die een andere betekenis krijgen als men ze op hun kop zet of op hun kant.

Bij Plato, evenmin als Socrates een vriend van experimenteel onderzoek, is de hogere wereld van de Ideeën niet de oorzaak, maar de zin van de zichtbare wereld der verschijnselen. Er is een goddelijke bedoeling in het heelal, die door degenen die meer op het denken dan op zijn zintuigen vertrouwt, kan worden begrepen. Voor Aristoteles, die niet in Plato's Ideeën geloofde, lag het wezen der dingen in hun eigen essentie, waaruit in zijn systeem ook wel degelijk een goddelijke bedoeling kon worden afgeleid.

Het betekeniszoekende denken - het is nauwelijks nodig om het te zeggen - is sterk bevorderd door het Christendom. 'Logos' heeft een dubbele betekenis: het Woord dat in den beginne was en dat schepping werd, moet evenzeer worden geïnterpreteerd als het vleesgeworden Woord dat die schepping verloor. In de middeleeuwen stagneerde de natuurwetenschap ondergedoken in activiteiten als magie, astrologie en alchemie, die gebaseerd waren op blinde overtuigingen over de betekenis van de stoffelijke wereld. Daarvan zou, als zij eenmaal was doorgrond, op een opzienbarende manier kunnen worden geprofiteerd. Een natuur die iets betekent, kan worden ontcijferd, met betekenisvolle formules beheerst en met een 'steen der wijzen' tot voordelige transmutaties gedwongen.

Een voorstelling die men veel tegenkomt is dat God zich op twee manieren geopenbaard heeft, volgens een geliefde metafoor: in *twee boeken*, de codex scriptus (de bijbel) en de codex vivus (de natuur). De wijze waarop men het eerste

aant.

boek interpreteerde was richtinggevend voor de interpretatie van het tweede. De gedachte dat er naast de Heilige Schrift een Boek des Levens is, geschreven door God, is een constante in de christelijke cultuur. Niet alleen Dante dichtte over het heelal dat met liefde gebonden is in één boekdeel, ook een wetenschapsbeoefenaar als Galilei sprak over het grote boek van het heelal, dat we niet kunnen lezen als we het schrift niet kennen. In zijn opvatting bestond dat schrift dan als een mathematische taal uit driehoeken, cirkels en andere figuren.

Ook bij Descartes vindt men de uitdrukking ‘het grote boek van de wereld’. In de 18de eeuw publiceerde de geneeskundige Boerhaave studies van zijn 17de eeuwse collega Swammerdam onder de titel *Biblia Naturae*. Dat de grootste wijsheid te vinden is in het boek van de natuur, is een nooit losgelaten gedachte van Verlichtingsfilosofen en romantici. Karakteristiek is de dubbelrol van Swedenborg als wetenschappelijk onderzoeker en mystieke ontcijferaar van goddelijke wijsheid. Bij vele romantici, symbolisten en latere schrijvers vindt men de telkens herlevende invloed van dit verbond van wetenschap en mystiek. ‘Al het vergankelijke is slechts een gelijkenis.’ Wie anders dan dichters zouden de sleutel kennen van de geheime ‘correspondenties’ tussen het aardse en het hemelse? Het is ongetwijfeld een voldoening schenkende gedachte voor schrijvers dat God ook een schrijver is.

De teksten die hij in het boek der natuur schrijft of laat schrijven, zijn moeilijk leesbaar, vaak ‘geschreven in water’, maar hoorbaar voor ‘de ziel die luistert’, leesbaar voor de begenadigde ziener. Gezelle's ‘krinklende winklende waterding, met 't zwarte kapoteken aan’ antwoordt dan ook op de vraag van de dichter *wat* de schrijverkes schrijven, dat zij

namens God ‘God’ schrijven, altijd weer opnieuw. De uitleg is gelijk aan de tekst, identificatie en ontcijfering, natuurwetenschap en tekenwetenschap vallen hier samen.

De hoofdlijn van de wetenschap, historisch gezien, is dat men door ontcijfering van tekens de waarheid vindt. Pas vrij laat is de opvatting doorgedrongen dat een aantal verschijnselen die object van wetenschap kunnen zijn, niets ‘betekenen’ en dus ook niet verklaard worden door het vinden van betekenissen. De verklaring van die verschijnselen vereiste een heel andere visie; men had b.v. het axioma van de causaliteit nodig, het opstellen van hypothesen over regelmatige samenhangen, waarbij bewijs of weerlegging uit observaties als criterium voor geldigheid werd aangewezen. De hele natuurwetenschappelijke ontwikkeling vormde een uitzondering, een aftakking van de wetenschappelijke stam die als methode duiding, zingeving, interpretatie behield voor alle verschijnselen die het karakter van tekens hebben. Dat zijn er natuurlijk niet zoveel sinds de deconfessionalisering van de wetenschap, maar het is een misvatting, als men meent, dat zij er *niet* zijn of dat de tekensystemen die er wél zijn, op de wijze van de natuurwetenschap moeten worden behandeld. De tekensystemen die er zijn, taal, literatuur, ritueel, mythen, bepaalde aspecten van menselijk en dierlijk gedrag, moeten niet, in de eerste plaats, causaal of historisch worden verklaard, maar *gelezen*. De taak van de wetenschap is, heel algemeen uitgedrukt, iets waars zeggen over verschijnselen. Maar de verschijnselen moeten eerst worden waargenomen en bij de verschijnselen die tekens zijn, is het zien van de betekenis deel van het waarnemingsproces. Het is een proces dat niet valt binnen de regels die het natuurwetenschappelijk denken voor het vinden van geldige uitspraken heeft vastgesteld. Het gaat eraan vooraf. Het staat

gelijk met het aflezen van een thermometer, met meten en wegen; het is alleen iets ingewikkelder, omdat er een zingeving, een ontcijfering mee gemeoid is.

De natuurwetenschap heeft nogal wat tijd nodig gehad om zich te bevrijden van dat betekeniszoekende streven. Vooral de idealistische filosofie hield vast aan de gedachte dat er achter de ‘schijnbare’ wereld een ‘werkelijke’ is, die er de zin van uitmaakt of aan de opvatting dat de wereldgeest zich in de verschijnselen ontplooit en door zich zelf, interpreterend, begrepen moet worden.

Het positivisme, bondgenoot van de emancipatie der wetenschappen, was zelf allerminst vrij van een geloof in een wereldorde en algemene principes die de natuur beheersen. Het begrip ‘natuurwet’ is niet alleen een metaforische, maar ook een letterlijke verwijzing naar een wetgever. Voor de ontwikkeling is vooral van belang dat het positivisme de reactie van de romantiek opriep met vèrstrekkende consequenties voor de positie van de wetenschappen. Door 18de eeuwers als Herder en anderen werd voor geschiedenis en literatuur een reservaat opgeëist tegen de opdringende natuurwetenschappelijke methoden. Er zijn gebieden van menselijk kennen, zo is ongeveer de gedachte, waarin niet met causale explicaties, maar met empathie, met invoelen, rechtstreeks intuïtief contact, moet worden gewerkt. Met Schleiermacher's term ‘divinatie’ zijn wij terug bij de wichelaars, het begenadigd lezen door ingewijden. Dat is ook het principe van het ‘Verstehen’, waarmee Dilthey de ‘geesteswetenschappen’ onderscheidt van de natuurwetenschappen. Daaruit kwamen verschillende varianten voort voor de verdeling der wetenschappen, hetzij in wetenschappen van het herhaalbare en het unieke (nomothetische tegenover idiografische) of ook wel

aant.

natuurwetenschappen en cultuurwetenschappen. In elk geval was het ‘Verstehen’ als methode voor een deel van het weten niet alleen tamelijk sterk verschanst, maar zelfs in een positie gebracht, waarin een nieuwe expansie op natuurwetenschappelijk gebied kon worden ondernomen.

Uit twijfel over de mogelijkheid van het begrijpen van bedoelingen ontstond op verschillende plaatsen en tijdstippen de stelling dat dat begrijpen juist helemaal niet mogelijk is en dat degenen die interpreteert niet een aanwezige betekenis *vindt*, maar zelfstandig *maakt*. Die gedachte van de zelfstandige, creatieve interpretatie, die bij Heidegger de kop opstak, maar ook bij sommige ‘new critics’, werd door de Duitse filosoof Gadamer uitgewerkt tot een hermeneutische theorie, waarin 1^e het verkeerd begrijpen van de interpretatie tot deugd is verheven (een tendentieuze formulering, mag men gerust zeggen: bij hem is er geen ‘goed begrijpen’, dus ook geen ‘verkeerd’) en 2^e omdat alle wetenschappen ‘sprachlich’ worden doorgegeven, de natuurwetenschap als leesresultaat van het ‘boek der natuur’ opnieuw bij het wichelen wordt ondergebracht. In zijn eigen woorden: ‘Indessen, das “Sein zum Texte”, erschöpft nicht die hermeneutische Dimension - es sei denn, das “Text” über den engeren Sinn hinaus den Text meint, den “Gott mit eigener Hand geschrieben hat”, den liber naturae und der damit auch alle Wissenschaft, von der Physik bis zur Soziologie und Anthropologie, umfaßt.’

Een overeenkomstige gedachte vindt men trouwens bij Karl Jaspers: ‘aber das Sein, das in der Sprache ergriffen wird, ist selber wie eine Sprache.’ Dit zinnetje is geciteerd door J.F. Staal, die erbij aantekent: dit betekent niets. Ten onrechte. Het betekent, dat het zijn, als de taal, een betekenis heeft, die iedere waarneming ervan ‘transcendeert’.

5. Verstaan of niet verstaan

Er bestaat 'n zesde werelddeel dat tot nog toe z'n Columbus niet gevonden heeft... Dit werelddeel heet 'de mens'.

Multatuli

Het opsporen van betekenissen moet alleen daar gebeuren waar betekenissen zijn: wat de wetenschap betreft, dus daar waar het object uit tekens bestaat. 'Verstehen' als een interpretatieve activiteit - het begrip omvat meer - is niet verder herleidbaar, kan niet anders worden verantwoord dan door iemands verzekering dat een bepaald teken en een bepaalde betekenis in zijn geest associatief bij elkaar horen. Wordt interpretatie ingewikkelder, bijvoorbeeld bij literaire teksten, dan kan er veel meer in de operatie verantwoord worden, maar zowel gehelen als details blijven overeenstemmen met het associatief-interpretatieve model.

Het is ook wel in te zien waarom dat zo is, als men denkt aan de werking van een veelomvattend tekensysteem als de taal, waarin de betekenissen van vele door de taalgenoten gebruikte tekens als rechtstreeks produceerbare associaties gegeven zijn. Het is geen onfeilbaar systeem; misverstanden zijn aan de orde van de dag; maar de conclusie dat elkaar begrijpen principieel uitgesloten is, lijkt in strijd met de evidentie.

Als we het erover eens zijn dat interpretatie alleen op tekens betrekking kan hebben en niet op de beekjes en de

bosjes, die niet in een echt boek staan, dan is het duidelijk dat dit ‘taal-verstaan’ niet de methode kan zijn van menswetenschappen in het algemeen, idiografische wetenschappen of cultuurwetenschappen (en a fortiori niet van natuurwetenschappen - hoogstens van hun ‘sprachliche’ codificatie, maar dat is iets anders), maar uitsluitend van tekenwetenschappen in hun waarnemingsfase. Men moet zich dan realiseren dat tekens niet alleen taalsymbolen zijn en andere signalen en afbeeldingen, maar ook die gedragingen van mens en dier die als tekens worden opgevat. Gedragsproducten zijn geen tekens tenzij zij als tekens worden gelezen in een communicatieve situatie. De voetstappen van ontvoerders die door de politie gevolgd worden, zijn geen tekens, maar de kleurige lapjes die de ontvoerde tersluiks aan de struiken bevestigt, wel. Om een voorwerp als teken te beschouwen is het ook niet genoeg om er indicaties van bedoelingen in te vinden, zoals in de baggermolen in mijn gracht. Het herkennen van dat ding is identificerend, niet interpreterend waarnemen. Zo is het ook met vogelnesten en beverdammen, doelgerichte gedragsproducten die geen tekens zijn. Vogelgefluit hoort wel in die categorie, niet alleen in de opvatting van Heije's ‘Klein vogelijn op groenen tak,/Wat zingt ge een lustig’ (resp. ‘lieflijk’ en ‘smeltend’) lied met drie verschillende interpretaties (door een jongen, een maagdlijn en een Grijsje), maar ook in de gangbare ecologische theorie van de ‘territorium-afbakening’. Het ‘Verstehen’ is dan natuurlijk niet het voorrecht van dichters of ecologen, maar van de andere vogels.

Het lijkt mij niet wenselijk om, zoals sommigen doen, tot die groep tekens die men wel ‘indicators’ of ‘indexen’ noemt, al die waarneembaarheden te rekenen waaruit iets anders kan worden afgeleid. ‘Er is geen rook zonder vuur’,

aant.

is wel een zinnige uitspraak, maar ‘rook’ is alleen een *teken* als iemand een vuur heeft gemaakt om met de rook een signaal te geven. De Amerikaanse detective-schrijver Harry Kemelman heeft zijn bekende verhaal ‘The nine mile walk’ geschreven om aan te tonen, dat uit een toevallig opgevangen zinnetje ‘A nine mile walk is no joke, especially in the rain’ met logica en kennis van de locale situatie een begane misdaad tot in bijzonderheden kan worden afgeleid. Nu is dit een huzarenstukje in de detective-schrijverij, dat vermakelijk, maar niet exemplarisch is; het lijkt mij ook in eenvoudiger gevallen verkeerd om dat soort gegevens dat causale gevolgtrekkingen mogelijk maakt tot de tekens te rekenen.

Een litteken op iemands buik is geen ‘teken’, als een ander het toevallig ziet, maar wel als de eigenaar van de buik het hem toont om een of andere bewering te illustreren. De ruime opvatting van indicerende tekens, die b.v. door C.S. Pierce is verdedigd, heeft het bezwaar dat zij het onderscheid tussen het vinden van een betekenis en het concluderen tot een oorzaak verwaarloost. Op die manier krijgen we weer een ‘boek der natuur’-situatie, waarin gevallen van natuurwetenschappelijk denken worden aangepakt met interpretatie-technieken.

Overigens is het ook niet juist om de categorie indicerende tekens te beperken tot die waarneembaarheden die als tekens *bedoeld* zijn. Ook onbedoeld gedrag dat taaluitingen begeleidt, kwalificeert of er voor in de plaats komt, gelaatsuitdrukkingen, gebaren, intonaties, haperingen, versprekingen, stilistische kenmerken die tot de expressieve variaties worden gerekend - we ontkomen er niet aan om ze allemaal als tekens te beschouwen. Een nors uitgesproken groet *betekent* immers iets anders dan een met stralende ogen gebracht

‘goeiemorgen’. Een mededeling die met schichtige, afdwalende blik wordt gedaan, wordt anders opgevat dan wat met ferme, standvastige oogopslag wordt verkondigd. De betekenis van dit soort dingen is afhankelijk van de opvattingen die in een bepaalde sociaal-culturele situatie geldigheid hebben. Men kan er over twisten of dialect en groepstaal, al dan niet in combinatie met kleding en bereden voertuig, als tekens moeten worden beschouwd, die de betekenis van andere uitingen beïnvloeden of als louter gegevens die gevolgtrekkingen ten aanzien van hun oorzaken mogelijk maken. Een scherpe scheiding tussen die twee mogelijkheden lijkt er niet te zijn. Als een kind met een van jam druipende kin op de vraag of het van de jam heeft gesnoept ‘nee’ antwoordt, dan kan men kiezen of men de aanwezigheid van de jam als een verschijnsel wil beschouwen dat een natuurwetenschappelijke verklaring nodig heeft of als een teken dat het effect van de ontkenning beïnvloedt.

Vooruitlopend op wat nog uiteengezet moet worden, stip ik hier voorlopig aan, dat de vraag of verschijnselen, waargenomen in de werkelijkheid, al dan niet tekens zijn, op een andere manier moet worden beantwoord dan wanneer een overeenkomstige beslissing moet worden genomen t.a.v. *in een verhaal* meegedeelde verschijnselen. Dezelfde gegevens, die in de werkelijkheid geen tekens zijn en ook in het verhaal door de personages niet als tekens worden opgevat, kunnen voor toehoorder of lezer wel degelijk als tekens werken.

Nu kan een subject (een waarnemer, een lezer) tekens alleen door middel van ‘Verstehen’ (intuïtief, associatief begrijpen) interpreteren, indien hij het tekensysteem waartoe die tekens behoren, als soortgenoot of plaatsgenoot *kent*, hetzij van nature, hetzij aangeleerd, maar dan toch zo,

dat de kennis onbewust geworden is, tot een rechtstreekse, zonder nadenken beschikbare, vaardigheid.

Dat wil zeggen, dat alleen vogels vogelgefluit ‘verstaan’, alleen Amsterdammers Amsterdams. Mensen begrijpen het slaan van de koekoeksklok wel, maar het slaan van de koekoek niet. Alleen de koekoek begrijpt de koekoek.

Vreemde talen, rituelen, in bepaalde groeps culturen gangbare symbolen, waaraan men geen deel heeft, zijn niet vatbaar voor dat rechtstreekse ‘verstaan’, maar wel kunnen de regels van hun systemen, indien niet bekend, afgeleid en indien bekend, geleerd worden. Afleiding en toepassing zijn dan oneenvoudige operaties, die op die zorgvuldige manier die men ‘wetenschappelijk’ noemt, moeten worden verricht. Het is duidelijk dat interpreteren in die gevallen een gemengde werkwijze vereist, samengesteld uit rechtstreeks verstaan en uit opzoeken, vergelijken, hernemen, overdenken, enzovoort. Literaire teksten, geschreven in eigen taal (van de lezer c.q. onderzoeker) of in een niet-eigen, bekende taal dienen op een overeenkomstige wijze, met een telkens anders samengestelde methode, te worden geïnterpreteerd.

Hier moet overigens worden opgemerkt, dat het aandeel bij het interpreteren van het ‘Verstehen’ veel groter is dan ik tot nu toe heb geschetst. Het verstaan, als begrijpend waarnemen opgevat, kan worden gebruikt voor het duiden van tekens, omdat zij functioneren in een communicatieve situatie van in één sociaal verband levende wezens. Die wezens zijn niet identiek, maar zij vormen één familie, waarvan de leden zóveel gemeenschappelijks hebben, dat zij als één geheel kunnen voelen, denken, reageren. Men behoeft geen mysterieus orgaan als het ‘collectief onderbewuste’ te veronderstellen om het bestaan van een hoge mate van onderlinge gevoelsbesmetting aannemelijk te vinden,

aant.

gegroeid op het substraat van een erfelijk gemeenschappelijke aanleg. Bij een plotselinge gebeurtenis besmet de angst van de een de ander en ontketent b.v. in een kudde een algemene paniek. Met andere woorden: vóórdat zich ter bevordering van de communicatie een tekensysteem vormt, is er binnen een gemeenschap een verstandhouding aanwezig die het onderling verstaan van gevoel en gedrag meebrengt.

Nu kan men deze redenering rijkelijk speculatief vinden, maar ik houd eraan vast zolang ik mij niet kan voorstellen hoe *anders* dan op de voedingsbodem van intuïtieve verstandhouding de ontwikkeling van tekensystemen, zoals talen, zou kunnen beginnen. Voor mensen moet het verstaan van menselijke gedragingen aan het verstaan van tekens zijn voorafgegaan. Dat zou ook verklaren, waarom tekstbetekenissen taalverschillen overbruggen. Interpretatie van (literaire) teksten is niet alleen het omzetten van woorden in voorstellingen, maar ook het beleven van die voorstellingen met behulp van dit veronderstelde soortelijk besmettingsmechanisme. Of, met de formule van Dilthey: ‘Das Verstehen is ein Wiederfinden des Ich im Du.’ Dit terugvinden is een gissing zonder enige garantie van juistheid. Het stukje speling, de vrije ruimte tussen wat een tekst betekent en wat hij voor de lezer betekent, tussen meegegeven en toegeschreven betekenis is dezelfde ruimte als in iedere verstandhoudingssituatie bestaat. Wat jij zegt is niet identiek met wat ik je hoor zeggen. De ik die men terugvindt in het jij van de ander is niet congruent aan zijn ik. Er is een ruimte tussen die men kan verkleinen, maar niet helemaal weggrijpen. In deze ruimte zit het verschil tussen jou en mij.

‘Verstaan’ heeft betrekking op twee verschillende operaties: de psychische besmettelijkheid, ook wel psychologisch

invoelingsvermogen of empathie genoemd en het semantische teken-duiden. Ik neem aan dat het tweede uit het eerste voortkomt en dat zij vaak, zoals bij literaire teksten, gezamenlijk moeten worden uitgevoerd.

Het in de formule van Dilthey uitgedrukte principe is de grondslag van het interpreterend lezen dat lezers doen of moeten doen en dat literatuur-onderzoekers bij hun waarneming van de tekst niet mogen verwaarlozen. Het is tevens een algemeen moreel beginsel, dat literaire werken, ook zonder dat men ze afzonderlijk aan waarde-criteria behoeft te toetsen, in een maatschappelijk en politiek kader plaatst. Het is niet alleen een beginsel dat als voorwaarde voor het begrijpen van literaire teksten kan worden beschouwd, het kan ook in verschillende uitwerkingen of in verschillende maten van verwaarlozing of ontkenning als impliciete ideologie uit de tekst worden afgeleid. Concreter gezegd: een houding van één of meer ikken tegenover één of meer jij's is in ieder verhaal aanwezig.

Het verstaan is overigens niet alleen een terugvinden van het ik in het jij, het is ook een niet prijsgeven van het ik in het ik. Zich verdubbelen, afwisselend, dialectisch of hoe ook aangeduid, verplaatst men zich in de ander zonder zich zelf te verliezen. De enige mogelijkheid om een tragedie te beleven en te begrijpen is die dubbelheid van invoeling en vervreemding. Zonder die dubbelheid zou ook het komische niet bestaan. Het zien vallen van een clown in een emmer met kalk is niet grappig door een zuiver terugvinden van het ik in het jij (c.q. hij, zij). En geheel zonder invoeling krijgt men een puur soort leedvermaak dat ook geen bekoring heeft. Eerst in de dubbelheid van vereenzelviging en vervreemding ligt de pikanterie: *ik* val in de kalk, maar ik ben het niet. Zoals men het beleven van een tragedie zou

kunnen omschrijven met: Hij lijdt, maar *ik* zou het kunnen zijn.

Het verstaan in de zin van Dilthey speelt een rol op twee terreinen van waarneming: het lezen van teksten en het belevend waarnemen van menselijke gedragingen. De gedragingen kunnen als tekens worden opgevat, symbolen van moeilijkheden bijvoorbeeld (niet hun 'symptomen'), die men met 'Verstehen' moet ontcijferen of als lotgevallen en reacties daarop, die men met een combinatie van gevoel en ongevoel waarneemt en identificeert. Bij literaire teksten kan het verstaan daardoor twee maal of vaker aan de orde komen: in de eerste plaats in de omzetting van teksttekens in voorstellingen, in de tweede plaats in de - ambivalente - beleving van het verhaal en in de derde plaats, als daar aanleiding toe bestaat, in de overeenkomstige beleving vanuit de ik-posities van de personages.

De moeilijkheid dat men bij het lezen van poëzie de daarin aanwezige opvattingen die men niet deelt, allerlei wonderlijk geloof en door de dichter aangehangen doctrines, op de koop toe moet nemen, is door Coleridge min of meer aanvaardbaar gemaakt met zijn formule van de 'willing suspension of disbelief'. I.A. Richards was daarentegen van mening dat je bij goed lezen niets met geloof of ongeloof te maken hebt, omdat je als lezer er helemaal geen opvattingen op nahoudt. Zou het niet beter zijn te zeggen, dat we als lezers het geloof van de dichter tijdelijk delen, maar *tegelijkertijd* ons eigen ongeloof handhaven?

'Verstaan', dat op twee terreinen van waarneming een rol speelt - op dat van de tekens en op dat van het soortgenotelijk of anderszins doorgrondbaar gedrag - is op die terreinen ook heel verschillend van karakter. De associatief gevonden betekenissen moeten patronen, 'Gestalten', vor-

men, die men plotseling ziet, niet ziet, goed ziet, verkeerd ziet, zoals in het bekende, door Wittgenstein gebruikte voorbeeld van de getekende haas die een kwart slag omgedraaid een getekende eend is. (Bij echte hazen doet het verschijnsel zich niet voor. Een haas die ik onlangs gevangen had, bleef een haas hoe ik hem ook vasthield.) Het waarnemen van gedragingen van soortgenoten of daarmee gelijk te stellen bekend geworden mensen, waarvan men de emotionele inhoud door het ‘soortelijk besmettings-mechanisme’ meebeleeft, is meer een manier van *zijn* dan een manier van *zien*.

Bij het lezen van literaire teksten geeft het zien van de voorstellingen, door de tekens mogelijk gemaakt, toegang tot het zijn van andere ikken. De ene manier van ‘verstaan’ ontsluit de andere.

Uit deze redenering moet het ook duidelijk kunnen worden waar het ‘Verstehen’ *niet* optreedt. Geschiedenis bijvoorbeeld is geen wetenschap van tekens en ook maar nauwelijks een wetenschap van gedrag. In een archaïsche vorm als een epos over het doen en laten van koningen en helden is er nog een tekst die geïnterpreteerd moet worden, een verhaal van gedragingen dat men moet ‘verstaan’. Maar de geschiedenis is al lang geen echt verhaal meer. Pogingen om een patroon in een ontwikkeling te ontdekken aan de hand van gekwantificeerde gegevens, om historische feiten zo te analyseren dat ze geen feiten meer zijn, maar conglomeraten van reacties en houdingen - hoe men de geschiedenis ook bekijkt, een ‘geesteswetenschap’ die met ‘Verstehen’ kan opereren, is zij niet meer. De Unie van Utrecht, de slag bij Waterloo, de opkomst van de arbeidersbeweging, dit soort gebeurtenissen en processen wordt niet opgehelderd met intuïtie, met zien en beleven.

Iets anders is, dat geschiedschrijving, zoals iedere wetenschap, hypothesen nodig heeft die altijd ‘intuïtief’, op goed geluk, worden gevonden. Misschien zelfs meer dan in andere wetenschappen is voor de beeldvorming, die de geschiedenis vaak nog hanteert om haar stof overzichtelijk, voorstelbaar te maken, een creatieve visie nodig. De aanvaardbaarheid van historische beelden hangt wel af van een zorgvuldige verificatie, maar die kan niet verder komen dan tot de conclusie: dit is op grond van de bekende feiten een aannemelijke voorstelling van zaken. De betekenis die in die voorstelling aan de feiten gegeven wordt, komt helemaal uit de opvattingen van de historicus; de feiten zelf betekenen niets. Daarom is deze werkwijze een geheel andere dan ‘Verstehen’, als men die term, zoals ik hier doe, reserveert voor het vinden van een *aanwezige* betekenis.

Wanneer is betekenis *aanwezig*? Bij gekende tekens en bij gekend gedrag. Of die kennis ‘instinctief’ verkregen is (als dat kan), dan wel aangeleerd, doet in dit verband niet ter zake. Door een boven een wieg hangend gezicht wordt geglimlacht tegen een daarin liggende zuigeling, die, wonderlijk genoeg, terugglimlacht. Dit is de eerste dialoog, de eerste ‘rite de passage’. Uitwisseling van informatie, het spel van vraag en antwoord, is daarbij nog niet aan de orde. In de eerste dialoog wordt door imitatie een teken overeengekomen, waarvan de betekenis voor de een zoets is als inlijving bij de stam, voor de ander overgang van een volstreekte individualiteit naar gemeenschap. Waarschijnlijk is het enige instinctieve in dit en dergelijke processen de besmettelijkheid zelf, het na-aapvermogen. Het verband tussen de beweging van de gezichtsspieren die we glimlach noemen en de veronderstelde betekenis ervan lijkt volkomen arbitrair. De zuigeling geeft aan dit zichtbare een betekenis die

waarschijnlijk alleen maar vastligt doordat dit teken het eerste imiteerbare is dat zich aan hem voordoet.

Maar hoe dit ook zij, er is allerlei gedrag aanwijsbaar dat een tekenkarakter gekregen heeft doordat men in een sociaal-culturele situatie eraan gewend is geraakt het zo op te vatten. Een klap die men een beledigde ziet geven aan een belediger wordt opgevat als een teken met de betekenis: kwaadheid. Of 'kwaadheid' ook de *oorzaak* is van de klap, doet daarbij niet ter zake. Is de interpretatie 'kwaadheid' onjuist, dan kan er een waarnemingsfout in het spel zijn. De klap was geen klap, maar een schouderklop (betekenis: bemoediging) of een aai (betekenis: genegenheid of troost). Was de kwaadheid die men in de klap 'leest', er in werkelijkheid niet, bijvoorbeeld omdat de beledigde niet beledigd is, maar onverschillig, terwijl hij door sociale pressie (hij wil niet voor laf gehouden worden) meende iets terug te moeten doen, dan blijft de betekenis van de klap toch 'kwaadheid'. Tekens kunnen nu eenmaal worden gebruikt om te misleiden. Het feit van de misleiding kan alleen door een redenering worden vastgesteld, die aangewezen is op andere waarnemingen. En die andere waarnemingen kunnen ook weer betrekking hebben op gedragingen die in de normale mensenkennis of door psychologische bedrevenheid worden opgevat als tekens van onoprechtheid, van 'onechtheid', met inbegrip van zelfbedrog of van gedrag dat de kwaadheid op een andere manier weerspreekt.

Bijna ieder openbaar gedrag - of voor mededeling bestemd gedrag - is *teken*, begrijpelijk voor de gemeenschap, voor anderen, soms ook door wat het *niet* is. Iemand loopt rustig over straat, van zijn huis naar een supermarkt. Dit gedrag betekent niets, het is normaal, doelmatig gedrag. Maar de persoon in kwestie is op een bepaalde manier

gekleed, hij loopt niet te gillen, hij holt niet, verkracht onderweg geen voorbijgangsters. Zijn gedrag heeft dus ook, hoewel bijkomstig, een betekenis. Hij afficheert zich namelijk als een keurige, rustige, betrouwbare burger, die zich ook in de supermarkt zo zal gedragen. Deze betekenis is gerelateerd aan de normen en de gewoonten van de gemeenschap waartoe hij behoort. Hij kan de suggestie van deze betekenis nastreven om verschillende redenen: bijvoorbeeld om ongestoord zijn boodschappen te kunnen doen of ook, om zonder verdenking op zich te laden, in de supermarkt zoveel mogelijk te kunnen stelen.

Menselijk gedrag heeft vaak dat raadselachtige of juist overduidelijke aspect dat erop wijst dat het iets betekent. De vraag ‘wat doet die meneer?’ houdt in ‘waarom doet hij het?’ of ‘wie is hij dus?’, ‘wat stelt hij voor?’. De zwembadpas, waarmee Kees de jongen door de stad loopt, kan voor buitenstaanders niet erg duidelijk zijn, maar de lezers van Theo Thijssen's boek, die over de intentie van Kees worden ingelicht, weten dat die pas betekent dat Kees lid is van een gymnastiekvereniging.

Als iemand van de trap valt, kan men daarin louter een natuurlijke gebeurtenis zien, die kan worden verklaard door feitelijke oorzaken en natuurwetten, maar ook de uitdrukking van een psychische toestand. ‘Hij zag het niet meer zitten’ of ‘hij vroeg aandacht’ wordt als de betekenis van het vallen beschouwd. Het gebruik van een term als ‘Unfallsbereitschaft’ suggereert dan een natuurwetenschappelijke verklaring. Ten onrechte. Het *is* geen verklaring, maar een abstract geformuleerde interpretatie.

Wordt nu dit gedrag *verteld* - hetzij mondeling, hetzij in een reportage, een roman of een geschiedverhaal - dan wordt er aan het mengsel van betekenisloosheid en beteke-

nis een tweede corrigerende betekenis toegevoegd. Het verhaal is immers ook: gedrag van de verteller. En in *zijn* verhaal heeft *alles* betekenis. De zwembadpas van Kees de jongen betekent niet alleen zijn geafficheerd lidmaatschap van een gymnastiekvereniging, maar ook, bij wijze van correctie, zijn behoefte om een interessante jongen te lijken. Door de personale verteltrant, d.w.z. doordat de auteursintentie de eigenlijke intentie van het personage blootlegt, wordt zijn teken helemaal begrijpelijk.

Geschiedschrijvers hebben te maken met het interpreteren van gedragingen van historische personages. Lezers van geschiedverhalen zien daardoor niet alleen een zin in vermelde gedragingen, maar ook in vermeldingen (als auteursgedrag). Maar terwijl door raadpleging van ‘bronnen’ de gegeven betekenis van een geschiedverhaal vervangbaar is door een andere betekenis, *verbeterbaar*, kan zo'n operatie bij een literaire tekst niet worden uitgevoerd. Voorzover zo'n tekst een werkelijkheidsverslag is - en dat kan, geheel of ten dele - is er geen hoger beroep door een nieuwe raadpleging van de bronnen mogelijk. Een geschiedverhaal, dat elementen kan bevatten die met een Verstehen-achtige operatie worden waargenomen, wordt in zijn geheel op een andere manier behandeld. Het lezen van een literaire tekst is door middel van ‘Verstehen’ voltooid. Men kan daarna natuurlijk andere, eventueel ‘wetenschappelijke’ activiteiten bedrijven met die tekst door hem te gebruiken als psychologisch, sociologisch of historisch document. Zo kan men ook, omgekeerd, teksten die als zulke documenten bedoeld zijn, gebruiken als literatuur: een door een psychiater geschreven case-history bijvoorbeeld. ‘Gebruiken als literatuur’ wil o.a. zeggen: begrijpen, zonder appèl.

6. Het positivisme slaat terug

Voor vastberaden uitleggers met een bepaald doel voor ogen blijken teksten grenzenloos gewillig te zijn. Vooral in de branches bijbelexegese en wetsinterpretatie ontwikkelde de hermeneutiek een zo ruime sortering werkwijzen, dat iedere gewenste gradatie tussen starheid en lenigheid geleverd kon worden. En omdat al die verschijnselen die in ‘het boek der natuur’ te lezen zijn, volgens sommigen op dezelfde manier moesten worden behandeld als teksten, waren sinds Galilei de botsingen tussen de jonge wetenschap van waarneming en experiment en de oude wetenschap der schriftgeleerden aan de orde van de dag. Hoe beter het positivisme zijn beginselen van wetenschappelijk denken verdedigde, des te meer kwam de schriftgeleerdheid in discredit. Aan het eind van de 19de eeuw werd, zoals gezegd, geprobeerd een bepaald soort wetenschappen, geesteswetenschappen of menswetenschappen of alphawetenschappen met een eigen methodiek veilig te stellen voor de triomfantelijk oprukkende natuurwetenschappen. De intuïtieve kenmethode die ‘Verstehen’ werd genoemd en die als de methode van de geesteswetenschappen werd gepropageerd, werd niet alleen op meer terreinen toegepast dan verantwoord was, maar wekte ook in het door de natuurwetenschappen beïnvloede klimaat enorme gevoelsweerstand op. ‘Een halfzachte methode, iets ongrijpbaars waarmee je alles kunt en niets hoeft, een methode van schriftgeleerden’. Zweverige geesten die zich laten leiden door wat ze ‘aanspreekt’ (ook dit een bepaalde vorm van ‘verstaan’), verbreedden intussen het terrein van de geesteswetenschap

aant.

door oude wijsheid, oosterse wijsheid, occulte wijsheid en andere fantasieën in de plaats te stellen van de platte, materialistische natuurwetenschap. Maar deze kreeg weer steun van die mensen, die uit afkeer van zweverigheid de natuurwetenschappelijke methoden overal wilden gebruiken, dus ook voor de taalwetenschap, de geschiedenis, de gedragswetenschappen en de literatuurwetenschap; van hen die meenden dat wetenschap alleen maar kan zijn: het vinden van *wetten* waarmee de verschijnselen kunnen worden *voorspeld*.

Volgens Taine moeten de ‘sciences morales’ op dezelfde wijze te werk gaan als de ‘sciences physiques’. Uit een nauwkeurige beschrijving van de werkzame krachten kan het resultaat dan worden afgeleid. ‘Ondeugd en deugd zijn producten als zwavelzuur en suiker’, aldus het vaker geciteerde zinnetje. Wij moeten volgens Taine onze voorspellingen over de toekomst van de beschaving en haar producten baseren op een beschouwing van de drie oerkrachten: de kracht van binnen (la race), de druk van buiten (le milieu) en de reeds verworven snelheid (le moment). Flaubert had al eerder (in zijn correspondentie) voor het romanschrijven de onpartijdigheid, de precisie en de meedogenloze methode van de natuurwetenschap verlangd.

In navolging van Taine's standpunt t.a.v. de ‘sciences morales’ gaf Zola de literatuur natuurwetenschappelijke voorschriften mee. De naturalistische roman moest z.i. op de basis van wetenschappelijke experimenten meebouwen aan de wetenschap van mens en maatschappij, zoals Claude Bernard voor de geneeskunde had voorgeschreven. Zola wist natuurlijk wel, dat de wetenschappelijke legitimatie waarvan hij zijn werken der verbeelding (een vaak zéér romantische verbeelding) voorzag, op valse pretenties berustte. Zijn behoefte om dit te doen is overigens wel een overtui-

aant.

gend bewijs van het prestige dat de natuurwetenschap bezig was zich in de tweede helft van de vorige eeuw te verwerven. Een als wetenschapsopvatting vermomde mode heeft evenmin als een andere mode argumenten nodig om aanhangers te winnen.

Dat partijkiezen in het aanhangen van een wetenschappelijke methode met heel andere dingen te maken kan hebben dan filosofen of wetenschapsbeoefenaars meestal als motivatie opgeven, laat zich aardig demonstreren aan de wijze waarop William James aan het begin van deze eeuw een lezingenreeks over het pragmatisme introduceerde. Het pragmatisme was in 1906 wat het behaviorisme was in 1926, het existentialisme in 1946 en het structuralisme weer iets later: het nieuwe, het interessante, dat waar je aan mee moet doen. Het waren bewegingen waarvoor een plotseling zich verdichtende belangstelling ontstond, omdat zij blijkbaar aan een bepaalde behoefte appeleerden. James zei dan ook in zijn eerste lezing, dat filosofische standpunt-bepaling te maken heeft met temperament en klimaat. Hij had eraan toe moeten voegen, dat men zich vooral ook laat leiden door wat chic is en nieuw. En dat veel mensen zich ook een temperament kiezen, waarmee ze menen voor de dag te kunnen komen, waarmee ze zichzelf een 'image' geven naar hun smaak.

James verdeelde de filosofische standpunten en de daarmee verbonden psychologische typen in twee categorieën. Aan de ene kant stelde hij de rationalistische gezindheid en daarmee bedoelde hij het denken dat uitgaat van algemene principes en aan de andere kant de empiristische gezindheid, het denken dat bij de feiten begint. In de eerste categorie plaatste hij dan de volgende, bij het 'rationalisme' behorende termen: intellectualistisch, idealistisch, optimistisch, reli-

gieus, aanhanger van het principe van de vrije wil, monistisch, dogmatisch. En bij zijn tweede rijtje termen, aansluitend bij 'empirist', voegde hij: sensationalistisch, materialistisch, pessimistisch, onreligieus, fatalistisch, pluralistisch, sceptisch. Zijn redenering was: de mensen van het eerste rijtje zijn onbevredigd, want hun denkwijze maakt geen contact met de feiten, de mensen van het tweede rijtje zijn ook onbevredigd, want de opvatting van hun voorkeur verbiedt ze de godsdienst en het geloof in waarden waar ze toch behoefte aan hebben. Oplossing: het pragmatisme geeft zowel de feiten als God, want de waarheid heeft geen eigen criterium, maar valt samen met wat we nodig hebben, met wat goed voor ons is.

In werkelijkheid was met dit pragmatische standpunt veel meer partij gekozen dan James wilde toegeven. Ook in Boston is een godsdienst die mag worden aangehangen, niet omdat hij waar is, maar omdat hij comfortabel is, niet zo'n overtuigende zaak. Onverschilligheid tegenover de waarheid is ook moeilijk te verenigen met het gelovige rationalisme dat hij tegenover het praktische empirisme stelde. De schaal van James' voorkeur sloeg merkbaar over naar het tweede rijtje, dat van het empirisme. Hij accentueerde dat ook duidelijk genoeg door zijn psychologische indeling. Boven het eerste rijtje zette hij namelijk als titel *The Tenderminded* en boven het tweede *The Tough-minded*.

Ik denk dat de meeste mensen zich liever ingedeeld zien bij de stevige, sterke geesten dan bij de teergevoelige en dat juist in die tijd de gedachte vaste voet begon te krijgen dat natuurwetenschappelijk denken flink is en geesteswetenschappelijk denken, hoe het zich ook precies opstelt, halfzacht. Er zijn van die opposities die al eeuwenlang in bepaalde culturen vergelijkbare alternatieven belichamen:

aant.

rechts, links; wit, zwart; mannelijk, vrouwelijk. Hier vinden wij waarschijnlijk het antwoord op de vraag waarom velen menen dat de natuurwetenschap, die voorspellen en verbieden kan, een *echte* wetenschap is. Zulke dingen zitten heel diep in het vooroordelenpatroon van onze beschaving. De hoofdstroom is altijd dat rechts en wit en mannelijk de goeie dingen zijn. Er zijn ook wel telkens opposities van minderheden die even van zich laten horen, maar zodra zij zegevieren, wat ze een enkele keer doen, voegen zij zich in de hoofdstroom. Het ‘vrouwelijke’ Christendom werd de ‘mannelijke’ Kerk, revoluties die ondernomen worden uit teerhartigheid tegenover het menselijk lijden overtreffen steevast de oude regimes in tough-mindedness. Zo is het ook in de wetenschappen. Zolang gesuggereerd en geloofd wordt, dat empirisch verklaren mannenwerk is en interpreterend verstaan teerhartig, zolang is de uitslag van iedere stemming voorspelbaar.

Een bepaalde door hem toegejuichte wetenschapsopvatting noemde Comte al kenmerkend voor de *mannelijkheid* van onze intelligentie: ‘La révolution fondamentale qui caractérise la virilité de notre intelligence consiste essentiellement à substituer partout, à l’inaccessible détermination des causes proprement dites, la simple recherche des *lois*, c'est-à-dire des relations constantes qui existent entre les phénomènes observés’. Dat er fundamentele verschillen bestaan in het denken van mannen en vrouwen, is een overtuiging die zowel door mannen als door vrouwen wordt aangehangen, maar waarvan de juistheid evenmin bewezen is als weerlegd. Kan een man vooral goed empirisch, analytisch, kortom ‘koel-cerebraal’ denken en een vrouw vooral intuïtief, warmhartig voelen, zoals zo vaak gesuggereerd wordt en nu ook weer door sommige feministen volgens de methode

‘black is beautiful’ van de daken wordt geroepen? Of zit er een stereotiepe tendens in de cultuur die *voorschrijft* dat mannen zo en vrouwen zus denken? Mensen die beweren het antwoord op deze vragen te kennen maken op mij vaak de indruk dat zij drukker bezig zijn met de oorlog der sexen dan met het zoeken naar waarheid. Voor dit betoog is het antwoord op die vragen trouwens niet nodig. Ik signaleer alleen dat de overtuiging bestaat dat ‘verklaren’ door middel van empirisch verantwoorde theorieën als ‘virile’, ‘impitoyable’ en ‘tough’ wordt gesteld tegenover methoden die men ‘Verstehen’ noemt of die daarbij worden ingedeeld. En dat de gedachte dat ‘beweren’ en ‘verbieden’ kenmerken zijn van ‘echte wetenschap’ met die overtuiging te maken heeft.

Als een consequentie van het empirisme kan worden beschouwd het principe dat wetenschap zich uitsluitend dient te richten op gegevens die voor elke willekeurige waarnemer toegankelijk zijn. De soort observatie die introspectie genoemd wordt levert voor de stroming die een tijdlang de gedragswetenschappen en in de eerste plaats de psychologie heeft gedomineerd, het behaviorisme, geen bruikbare resultaten op. Begoochelingen, inbeeldingen en realiteiten kunnen volgens de behavioristen niet onderscheiden worden. Maar ook de gevoelens die men gewoon is aan anderen toe te schrijven als oorzaken van waarneembare gevolgen, liefde, haat, afgunst, vrolijkheid, zijn te speculatief, te weinig ‘hard’ om erkend te kunnen worden als wetenschappelijk materiaal. De behavioristen gingen uit van de beschrijving van diergedrag, die uitsluitend in termen van het waarneembare mocht worden gegeven, aanvankelijk als een gezonde reactie tegen al te gemakkelijke antropomorfe interpretaties. Menselijk gedrag moest op dezelfde manier beschreven worden, waarbij werd uitge-

gaan van exacte observaties van liefst meetbare of weegbare gedragsproducten. Evenals bij de hond van Pavlov onderscheiden de behavioristen bij mensen liever dan ‘eetlust’ een in een inhoudsmaat uitdrukbare verhoogde speekselproductie. Voor vroege, puriteinse behavioristen is het zonde om te denken aan honger in plaats van aan speeksel, blasfemie om woorden te gebruiken als geest, gevoel, begrip, bedoeling. Zij kennen oorspronkelijk slechts prikkel en antwoord, ongeconditioneerde en geconditioneerde reflexen. De taal is een aanwensel om hoorbare trillingen te maken in het strottenhoofd. En wat is betekenis?

Men herinnert zich dat Pavlov zijn hond voedsel liet zien, terwijl hij hem een belsignaal liet horen, net zolang totdat het arme dier ook bij het belsignaal alleen, dus zonder voedsel, met zijn wereldberoemde speekselovervloed reageerde. Wat is nu de betekenis van dit signaal? Men zou toch zeggen: de bel gaat, de hond kwijlt, omdat het signaal voor hem ‘voedsel’ *betekent*. Maar dat wil de principiële, de virginale behaviorist niet zeggen. Het voedsel is niet waarneembaar; dat de hond aan voedsel zou *denken* is een onjuiste veronderstelling, want honden denken niet en als ze denken, dan kunnen wij hun gedachten nog niet waarnemen. De betekenis van het waarneembare signaal is dus het waarneembare antwoord: spuug.

Het behaviorisme is geen wetenschap en geen filosofie, maar (evenals het ‘naïeve falsificationisme’) meer zoiets als een onderzoeksprogramma, een richtsnoer voor wat wel en niet kan worden onderzocht. Het verwierp niet alleen introspectie als methode, maar ook het trekken van conclusies uit waarneembaarheden over wat zich in de geest afspeelt. De schriftgeleerden die eeuwen lang de wereld hadden geïnterpreteerd als een boek, hadden overal ‘bedoe-

lingen' gezien. De behavioristen namen het tegenovergestelde standpunt in: 'bedoelingen' zijn nergens, het zijn verzinsels van fantasierijke waarnemers. Ook bij gedragingen van levende wezens moet een koele, harde, mannelijke wetenschap 'bedoelingen' negeren en alleen kijken naar het causale verband tussen prikkel en antwoord. Het behaviorisme, dat de wetenschappelijke ontwikkeling in onze eeuw sterk heeft beïnvloed, is vooral een *mentaliteit* (wat behavioristen en hun opvolgers, want die zijn er, wel nooit zullen toegeven). Een mentaliteit, gekenmerkt door afkeer, schommelend tussen schroom en angst, van het psychische, door een emotionele voorkeur voor het onemotionele.

Niet zonder reden heeft Bernard Shaw in één van zijn verhalen (*The black girl in search of God*) aan Pavlov als voorloper van het behaviorisme, een gevoelsarme hantering van de vivisectie toegeschreven. De 'bejaarde myoop', zoals hij de geleerde noemt, heeft 25 jaar lang de hersens van ontelbare honden uit hun kop gesneden en gaatjes in hun wangen geboord om hun speeksel te observeren. Op die manier heeft hij de grote ontdekking gedaan van de geconditioneerde reflex, waarvan het kleine zwarte meisje zegt, dat ze hem die in 25 seconden had kunnen vertellen, zonder dierenmishandeling.

Nu is de mentaliteit - het verlangen om hard, 'tough', meedogenloos, 'mannelijk' te zijn - waaruit het behaviorisme en verwante wetenschappelijke opvattingen zijn voortgekomen, ook traceerbaar op andere terreinen des levens. Als ik in dit verband het fascisme noem, bedoel ik niet te zeggen dat behavioristen fascisten zijn, maar wel dat zij een geprogrammeerde, zelf-opgelegde bijziendheid gemeen hebben. In de politiek is het verschijnsel allerminst beperkt tot wat fascisme genoemd wordt. Waar vastbera-

den naar een doel wordt gestreeft en iedere twijfel aan de toelaatbaarheid van de middelen onderdrukt, waar in fanatisme aan elkaar verbonden de heilige oorlog ontketenen of in naam van de al even heilige inquisitie, ketters verbranden, waar de mannenbroeders marcheren of de marxistische kameraden, daar is altijd maar een klein stukje werkelijkheid dat erkend wordt, daar is altijd het beroep op het hogere doel dat het onder de voet lopen van wat of wie dan ook rechtvaardigt.

Hier kan een lezer zich afvragen, of ik niet op hol sla en of deze kwestie niet buiten mijn onderwerp ligt. Dat is niet zo. De bijziendheid, waarover ik het heb, is ook bij de literatuurwetenschap aan de orde. Zij behoort tot de afdeling 'misère'. Men zou trouwens wel opzettelijk bijziend moeten zijn om de verering voor 'hard' gemaakte feiten en de blindheid voor het andere niet uitgestald te zien op de ambtelijke gezichten die ons dagelijks toegrijzen. De roep om 'hard gemaakte feiten' is overal. Zij zijn een structuurprincipe van de bureaucratie. Een goed begrip daarvoor kan ons helpen wetenschappelijke methodes te begrijpen die uit dezelfde of verwante denkmodellen zijn voortgekomen.

De menselijke processen van het denken en voelen, het gedrag, het spreken en schrijven, het elkaar al dan niet begrijpen, vormen een immens gebied, dat hoe dichtbij het ook is, veel duisterder is voor ons dan bijvoorbeeld wat zich in de scheikunde afspeelt. Ten dele is dit verklaarbaar uit één van de gronden die het behaviorisme tot zijn terughoudendheid bracht: het grootste deel van dit gebied is alleen toegankelijk door introspectie, een moeilijke, uiterst onzekere methode van waarneming. Aan de andere kant, als men die methode verfijnt, met waarborgen zoals contra-observaties hanteert, leveren de resultaten een andersoortig, mis-

aant.

schien wel beter inzicht op dan de ‘verklaringen’ van de natuurwetenschappen.

Een natuurwetenschappelijke verklaring antwoordt immers op de vraag ‘waarom is dit zo?’ met ‘dit is onder gelijke omstandigheden *altijd* zo’. Al wordt er dan een wet bij aangeropen, waarin de bedoelde regelmaat is geformuleerd, in wezen is het een verklaring van het ‘waarom-daarom’-type waarmee kinderen plegen te worden zoetgehouden. Een psychologische verklaring kan men ook wel als een zoethoudertje zien, maar, behalve voor van alle fantasie gespeenden, geeft dat type verklaring toch iets meer houvast: ‘waarom is dit zo?’ ‘om honger’, ‘om liefde’, ‘om teleurstelling’, ‘om begeerte’, ‘om lust in wreedheid’. Toegegeven, dit zijn grove benaderende termen, maar als verklaring bijvoorbeeld voor een moord doen zij toch niet onder voor een aangevoerde wet, die het draaien van een electron om een atoomkern begrijpelijk moet maken.

Door de reductie van psychologische processen tot waarneembare mechanische heeft het behaviorisme bepaalde aandachtsgebieden vrijwel uitgeschakeld, wat behalve in de psychologie, merkbaar is geweest in de taalkunde en in het bijzonder in de betekenisleer die nu eenmaal het waarneembare taalverschijnsel aan het onwaarneembare denken moet koppelen.

Bij de interpretatie van literaire teksten werkt de behavioristische bijziendheid door in de nog steeds meest verbreide opvatting, dat tekst en lezers samen betekenissen produceren, waarbij veronderstellingen over de bedoelingen van de auteur geen rol mogen spelen. De psycholoog I.A. Richards, die als gematigd behaviorist de werking van kunst laat voortkomen uit het samenspel van impulsen en behoeften, postuleerde in 1925 als definitie van een gedicht de bin-

aant.

nen een bepaalde categorie vallende leeservaringen. Hij verwierp als mogelijke definitie de ervaring van de dichter ‘since nobody but the artist has that experience’. Dat is toch opmerkelijk, zou men zeggen, omdat het gedicht juist geschreven is om die ervaring van de dichter uit te drukken. M.i. is het verantwoord om bij *alle* taaluitingen bedoelingen als factor van de betekenis in aanmerking te nemen. Ik zou dan ook niet weten waarom dit principe niet zou gelden voor literaire teksten. Van belang zijn natuurlijk alleen bedoelingen die in de tekst zijn uitgedrukt. Wat de auteur vroeger of later dan het schrijven of bij het schrijven van de tekst waar het om gaat, aan bedoelingen heeft gehad of zegt te hebben gehad, kan hoogstens als een aanwijzing dienen om de lezer op weg te helpen, maar heeft met het geven van betekenis niets te maken. Overtreding van dit principe zou dan die befaamde ‘intentional fallacy’ van Wimsatt en Beardsley opleveren. Wonderlijk genoeg laat Richards de ervaring die de dichter *na* het schrijven van het gedicht heeft, wel een rol spelen bij de interpretatie. De groep leeservaringen namelijk die als definitie van het gedicht mogen gelden, wordt volgens zijn voorstel bepaald doordat die leeservaringen in geen enkel opzicht meer dan een zekere mate mogen afwijken van een standaard-ervaring. En voor die standaard-ervaring neemt hij dan de relevante ervaring van de dichter terwijl hij zijn voltooide compositie beziet.

Nu is Richards wel zo verstandig om zijn, hier weergegeven, definitie een ‘outbreak of pedantry’ te noemen, die gerechtvaardigd zou zijn door de achterlijkheid van de theorie der kritiek. Hij wilde voorkomen dat kritische oordelen gebaseerd worden op duidelijk onjuiste interpretaties. Maar dat de ervaring van de dichter, zoals die in het gedicht te lezen is, daarbij geen rol mag spelen, moet wel begrepen

aant.

worden als één van die zonderlinge beperkingen die de beschreven wetenschapsopvatting zich had opgelegd.

Trouwens niet alleen het behaviorisme, maar ook het logisch positivisme gaf impulsen voor de leer dat een tekst op eigen benen kan staan en zonder gedachte aan auteursbedoelingen kan worden begrepen. Bij T.S. Eliot kwamen romantische gedachten over het anonieme, onpersoonlijke, autonome gedicht samen met vage, bewonderende ideeën over ‘wetenschappelijkheid’: ‘It is in this depersonalization that art may be said to approach the condition of science’. De geest van de dichter, zegt Eliot, werkt in de vorming van het gedicht als een katalysator, een blaadje platina dat de verbinding van zuurstof en zwaveldioxide tot zwavelzuur bevordert, maar dat er verder geen deel aan heeft. In het gedicht is ‘de geest van de dichter’ niet terug te vinden.

Deze gedachten hebben grote invloed gehad. Ik zal zeker niet ontkennen dat het weglaten van allerlei biografische speculaties en de concentratie op de tekst zelf de interpretatie-techniek, ontwikkeld door de Engels-Amerikaanse ‘new critics’, tot een veelal gunstige ontwikkeling hebben gebracht. ‘Close reading’ hoeft trouwens helemaal niet aan in de tekst uitgedrukte bedoelingen voorbij te zien, maar de veel aangehangen opvatting dat teksten zelfstandig betekenissen produceren leidde tot de moeilijk aanvaardbare conclusie dat alle lezersinterpretaties gelijke rechten hebben.

Het positivisme sloeg terug door harde wetenschap te stellen tegenover het zachte verstaan. Maar op bepaalde punten konden beide richtingen elkaar vinden en een synthese beproeven. Ook de fenomenologen waren geneigd het gemaakte ding te onderscheiden van het waargenomen ding. Zo konden behavioristen en hermeneutici gescheiden marcheren, maar samen de schrijver tot onderwerping

aant.

brengen en zijn bedoelingen wegliepen uit de teksten.

‘Die Sprache spricht’, zegt Heidegger, ‘nicht der Mensch. Der Mensch spricht nur, indem er geschicklich der Sprache entspricht’. De ‘Rezeptionsästhetik’ geeft, voortbouwend op Gadamer, die de horizonnen van schrijver en lezer in telkens nieuwe interpretaties laat ‘versmelten’, de lezer een blanco volmacht, soms ook met de bevoegdheid om ‘lege plekken’ in te vullen als een soort cadenzen in de partituur.

Aan de overkant van de Rijn kwam de structuralist Roland Barthes tot vergelijkbare resultaten. Na eerst geprobeerd te hebben vanuit een veronderstelde algemene structuur analyses van individuele teksten af te leiden, ging hij een tegenovergestelde opvatting aanhangen, n.l. het toekennen van een afzonderlijk model aan iedere tekst, waar onophoudelijk ‘codes’ doorheen schieten, die de lezer moet ontcijferen. Die lezer is dan ook de enige, zegt hij, die in de tekst spreekt. Het gaat er namelijk niet meer om, een structuur van een tekst bloot te leggen, maar om een - niet-aanwezige - structurering te produceren.

Dit streven verbindt hem met de Tel-Quel-groep en in het bijzonder met Julia Kristeva, die in haar ‘semiotiek’ verschillende exacte wetenschappen in interactie laat opereren, een theoretische onderneming, die zich voortdurend van ‘ideologieën’ bevrijdt. Zij brengt o.a. de transformationeel-generatieve grammatica en de wiskundige verzamelingenleer in stelling om een ongelimiteerd aantal betekenissen te kunnen genereren, die *alles* mogen zijn, behalve ideologie-bevestigend.

Nog iets merkwaardigs verenigt deze van harde wetenschappelijkheid dromende (of ijvlende) antihumanisten met sommige fenomenologen: voor hen geldt: het onbewuste, de maatschappij, de wereld, wat je maar wil, *alles* is tekst.

Evenals de ouderwetse schriftgeleerden eisen zij met deze gedachte de vrijheid op om door de interpretatie van dat 'alles' een resultaat te krijgen dat ze *aanspreekt*.

aant

7 De Chinese encyclopedie

*D'où vient qu'un boiteux ne nous irrite pas, et un esprit boiteux nous irrite?
A cause qu'un boiteux reconnaît que nous allons droit, et qu'un esprit
boiteux dit que c'est nous qui boitons.
Pascal*

Volgens een zekere oude chinese encyclopedie - vertelt Borges - kunnen de dieren verdeeld worden in a. toebehorende aan de Keizer, b. gebalsemde, c. tamme, d. speenvarkens, e. sirenen, f. fabeldieren, g. loslopende honden, h. dieren begrepen in deze opsomming, i. die als gekken te keer gaan, j. ontelbare, k. met een fijne, kameelharen penseel getekende, l. enzovoort, m. die zojuist de kruik gebroken hebben, n. die uit de verte op vliegen lijken.

Het voorbeeld van dit soort buiten medeweten van Linnaeus tot stand gekomen classificaties kan misschien allerlei in de literatuurwetenschappen voorkomende opvattingen verklaren. Maatje's *Literatuurwetenschap* levert een rijke verzameling uitspraken op die in de chinese encyclopedie een goed figuur zouden slaan. Ik beperk me tot een heel enkel voorbeeld: 'Wat is die poedel van buurman Jansen toch een mooie hond! een uitspraak die immers de theoretische implicatie dat een poedel een hond is, bevat.' 'De som van alle betekenissen der taaltekens in een taaluiting, zo zeiden we, noemen we de inhoud van die taaluiting.' Het volgende is uit *Theorie*

aant.

der Texte von Max Bense: ‘Als Modell führe ich den Satz “Der Hahn ist das Männchen der Henne an”. In diesem Satz hat der Teil “das Männchen der Henne” die “metasprachliche Funktion”, wie Zabrocki, von dem das Beispiel stammt, sagt, übernommen, obwohl die Worte der Objectsprache angehören.’

Als men aanneemt dat er verhalen zijn die ‘zich zelf vertellen’ zoals vaak beweerd wordt (Lubbock en vele anderen) mag men dan ook veronderstellen, dat zij zich zelf lezen en misschien wel zich zelf analyseren? Zijn tekstanalyses hulpmiddelen bij tekstinterpretaties of is het andersom? Bestaat er naast de wereld van sterrenstelsels, van continenten, bergen en rivieren, van economische systemen en ideologieën, van mensjes, huisjes en boompjes, een door schrijvers gecreëerde ‘romanwereld’, een ‘wereld in woorden’, bijvoorbeeld de wereld van *De voorstad groeit* van Louis-Paul Boon? Hoe kan een tekst tot een verzameling van gelijksoortige teksten behoren en tegelijkertijd ‘autonoom’ zijn? Is de tegenstelling mimesis-creatio (waar Maatje zoveel waarde aan hecht) van een ander karakter dan de oppositie die men zou kunnen vormen uit ‘toebehorende aan de Keizer’ en ‘die in de verte op vliegen lijken’?

Trouwens K.'s befaamde dictum - wie de strafwet overtreedt moet gestraft worden, evenals de natuurwetten die overtreden worden - is ook je reinste chinoiserie. Een ‘wetenschappelijke’ verklaring waarom ‘Hier ligt Poot/Hij is dood’ beter zou zijn dan ‘Hier ligt Van het Reve./Hij kon niet langer leven’, waar K. zo'n behoefte aan heeft, zou misschien deze chinees-taxonomische vorm kunnen krijgen: er zijn mensen die dat vinden en er zijn er ook die de voorkeur geven aan pindakaas.

Wetenschap van dichtbije dingen, van wat gedeeltelijk

bewust, gedeeltelijk onbewust ervaren wordt - ik blijf dat beweren - is moeilijk. Men is al heel lang bezig te zoeken naar zinnige beschrijvingen van wat er in dat gebied gebeurt. De conclusie dat men er nog steeds niet erg diep in is doorgedrongen, lijkt mij geen reden om de pogingen te staken.

Wel is duidelijk, dat er een paar doodlopende wegen zijn in dit onderzoek, die men vrij hardnekkig geprobeerd heeft, maar die men niet telkens opnieuw moet inslaan. Eén doodlopende weg is de beperking tot het objectief-waarneembare en het verbod van introspectie. Een andere is het geloof aan het alleen zaligmakende van het soort verklaringen dat in de natuurwetenschappen gangbaar is en een derde doodlopende weg is die van de chinese encyclopedie, d.w.z. de verwarring van categorieën of 'klassen', waarin men verschijnselen moet indelen om antwoorden te krijgen op de vragen die men zou kunnen stellen.

Als men ervan uitgaat dat teksten (met inbegrip van 'literaire' teksten, onverschillig hoe men die kwalificatie opvat) aanleidingen zijn om dingen te denken ('machines om te denken', zegt Richards) dan kan men om te beginnen twee vragen stellen. Ten eerste: welke dingen? Ten tweede: welke eigenschappen van de tekst zijn verantwoordelijk voor die suggestie? Die vragen nu dienen afzonderlijk gesteld en afzonderlijk beantwoord te worden. De eerste vraag betreft betekenis en effect van de tekst, de tweede de techniek waarmee dat effect wordt bereikt. Men kan betekenis en effect alleen vaststellen door het denken en beleven van gesuggereerde dingen, *niet* door een onderzoek van de techniek, door een analyse van wat vaak de structuur wordt genoemd. (Ik spreek om later nog te noemen redenen liever van 'tekstanalyse' dan van 'structuuranalyse').

Misschien is een vergelijking met een voorstelling van een goochelaar op zijn plaats. De toeschouwer wordt getraceerd op wonderen. Hem worden dingen gesuggereerd - hij meent ze te zien - die in de gewone wereld niet kunnen. Meisjes worden doorgezaagd en springen dan weer ongedeerd te voorschijn. Op het podium van de goochelaar heersen andere natuurwetten, lijkt het, dan elders. De toeschouwer weet dat hij misleid wordt, want dat is de afspraak, maar het gezichtsbedrog - je ziet gebeuren wat niet kan gebeuren - boeit hem. Soms wil hij ook wel graag weten, *hoe* het gedaan wordt, met welke trucs de suggestie van mirakels tot stand kwam, maar meestal worden die hem niet uitgelegd. Sommige goochelaars komen in zoverre tegemoet aan de universele behoefte aan het bestaan van wonderen, dat zij pretenderen over bovennatuurlijke gaven te beschikken. Dat zijn de oplichters. Het komt ook voor, neem ik aan, dat media, waarzeggers, in trance verkerenden, zelf het verschil niet goed weten tussen trucs en helderziendheid, tussen de techniek der suggestie en het wonderbaarlijke genezen. Is er trouwens een ander verschil tussen het natuurlijke en wat het bovennatuurlijke wordt genoemd dan dat het eerste vaker voorkomt dan het tweede?

Voor begrip van literatuur is het nodig de goochelkunstkant ervan niet uit het oog te verliezen. Alle kunst houdt het wekken van illusies in. Bij kunstenaars is er een constant streven om alles wat aan de techniek van het maken van illusies herinnert weg te stoppen. De regels die daarvoor toegepast worden, vormen de retoriek van de kunst. Als het verbergen van de illusie-techniek op zijn hoogst is, treedt vaak een reactie in. Nòg overtuigender dan het camoufleren van de touwtjes, de verlichtingsmachines en de souffleur is dan

plotseling: het laten zien van alles. Eerlijkheid als de geraffineerdste truc om te bedriegen. Het lijsttoneel wordt met verachting verworpen. Men speelt tussen de toeschouwers ‘in het rond’. Weg met schmink en kostuums. Men speelt in zijn gewone pak en zijn bleke smoel. En men zegt tegen het publiek: laat je toch niet bedonderen. Maar langzamerhand voert men de trucs weer in. Belichting moet er zijn, want in het donker kan je niets zien. Waarom dan niet effectvolle belichting? Hoe eerlijk men ook probeert te zijn, toneel blijft altijd een show. Het gezichtspunt van de toeschouwer bepaalt niet alleen wat er te *zien* is, het bepaalt wat er *is*.

Als men in de romankunst de illusie-verstorende verteller weglaat, dan vergroot men niet de eerlijkheid, maar juist het tegendeel, men vergroot de *schijn* van eerlijkheid, de *schijn* van het zich zelf vertellende verhaal. En dan komen de idealen van de artistieke abstractie de geesten verwarren. De ontwikkeling van de smaak in onze cultuur stelt de ‘programma-muziek’ beneden de pure muziek. Het wordt mooier, beter, hoger gevonden als muziek geen stemmingen meer oproept die aan concrete voorstellingen verbonden zijn, maar door eigen klankpatronen, harmonieën enzovoort boeit, zichzelf is, zonder iets te betekenen, zonder naar iets anders te verwijzen. Dat ideaal beheerst een tijd lang, maar minder volstrekt, de schilderkunst. Alles wat aan voorstellingen herinnert, gaat hinderen, alles wat abstract is bevalt. Is het nu zo dat in de zuivere muziek en de voorstellingsloze beeldende kunst geen interpreteerbaar teken meer aanwezig is? Dat er met deze ‘creaties’ betekenisloze scheppingen zijn toegevoegd aan de grote betekenisloze schepping? Ik geloof het niet. De behandeling van het ding als kunst, de uitvoering in de concertzaal, de registratie op plaat of band, het tentoonstellen van iets in een museum zondert

aant.

zowel concrete dingen, gevonden voorwerpen e.d. als de allerabstractste gegevens af als kunst. Daarmee worden zij tot cultuurtekens. De intentie van de kunstenaar, die alles kan inhouden, ook de accentuering van het betekenisloze, vormt de leesbare betekenis. Een fietswiel op een sokkel, een aan de muur vastgespijkerde ontbijttafel met vuile bordjes en voedselresten, een in een vitrine gelegde boomstronk, een al dan niet aangeklede levende meneer in een kooi, het zijn allemaal acteurs geworden in een voorstelling waarvan men de conventionaliteit, ook als oppositie tegen conventionaliteit, aanvaarden moet om ze als tekens te kunnen herkennen. Men mag wel protesteren, omdat men niet geboeid wordt, maar niet omdat men voor de gek gehouden wordt, want dat gebeurt bij de *Nachtwacht* en bij een voorstelling van de *Gysbreght* ook.

De voorwoorden die Henry James voor de z.g. 'New York edition' van zijn werk geschreven heeft en die later in *The art of the novel* verzameld zijn, besteden vooral aandacht aan die techniek van het illusie-wekken, aan de retoriek van de romankunst. James bekijkt het procédé van het romanschrijven vanuit het gezichtspunt van de kunstgrepen in analogie met het toneel. De halve kunst van de toneelschrijver, zegt hij, ligt in het gebruik van 'ficelles', van technische hulpmiddelen waarmee de trucage tot stand komt en, daarmee verbonden, in de 'deep dissimulation', de verregaande ontveinzing, het grondig camoufleren, van zijn afhankelijkheid daarvan. En hij laat zien dat een personage in een van zijn romans dat van alles *lijkt*, o.a. een lieve vriendin van de hoofdpersoon, in werkelijkheid, als men haar het masker zou afrukken, niets anders is dan een 'ficelle'.

Als we in het maken en ondergaan van literatuur een analogie accepteren met goochelen en begoocheld worden,

aant.

dan staan de verwarrende mogelijkheden ons levensgroot voor ogen. Duidelijk is in ieder geval dat men om te begrijpen moet onderscheiden tussen de vragen ‘wat zie je?’, ‘hoe bijzonder vind je dat?’ en ‘hoe wordt het gedaan?’. Wie met behulp van een ‘tekstanalyse’, d.w.z. een onderzoek naar de trucs van de tekst, een antwoord probeert te vinden op de vraag naar de denksels die de tekst suggereert en de verwondering die zij teweegbrengen, d.w.z. naar de interpretatie, maakt zich schuldig aan een verwarring van categorieën zoals alleen passend is in de chinese encyclopedie.

Eén van de oorzaken van die veel voorkomende verwarring is dat vele geleerden Chinezen zijn. Een andere, dat interpretatie en analyse van literaire teksten, hoezeer zij ook als operaties verschillen, het nauwkeurig lezen gemeen hebben. Voor een goede interpretatie is een goede lezer nodig, d.w.z. een ervaren lezer, iemand die bekend is met literaire conventies, culturele achtergronden e.d., iemand die ‘ontvankelijk’ is, bereid om emotionele problemen te herkennen, iemand die de tekst kan ondergaan (zoals Stutterheim onderscheidt) zowel op het niveau van de beleving als op het niveau van de reflexie. De onderzoeker die een tekstanalyse maakt, moet iets heel anders doen, n.l. de tekst en de interpretatie met elkaar in verband brengen door na te gaan welke eigenschappen van de tekst voor de verschillende bestanddelen van interpretatie en beleving verantwoordelijk zijn.

Iemand die interpreteert heeft een tekst nodig en zichzelf als lezer. Een bekende misvatting is dat er moeilijke teksten zijn die geïnterpreteerd moeten worden en duidelijke die geen interpretatie nodig hebben. Maar duidelijkheid betekent juist: interpreteerbaarheid. Een parafrase - ook dit is een veel voorkomende misvatting - is geen interpretatie,

hoogstens het verslag van een interpretatie. De interpretatie is de tekst zelf, maar dan in een begrepen toestand. Iemand die analyseert heeft een geïnterpreteerde tekst nodig en een bijbehorend leesverslag, hetzij van hemzelf, hetzij van een ander. Een interpretatie is een geëxpliciteerde lectuur, een analyse een geëxpliciteerde interpretatie. Houdt men dit onderscheid in het oog, dan rijzen er nog wel enige moeilijkheden, zowel wat de betekenis van het woord 'tekst' betreft als t.a.v. een noodzakelijke onderscheiding binnen de interpretatie van zingeving en toepassing, of beter: van een minimale en een vrije interpretatie.

Een tekst is eerst een hoeveelheid gegroepede taaltekens, laten we gemakkelijkshalve zeggen: woorden, die ook ongelezen bestaan, b.v. op een stuk papier, of ongehoord, b.v. op een grammofoonplaat. Deze tekst is een onveranderlijk, zelfstandig, onstoffelijk ding, dat niet, zoals organismen, zich wijzigt in de tijd. Het waarnemen van dit ding *als tekst* (in één van zijn manifestaties) betekent het interpreterend lezen ervan. Men heeft een tekst, in deze betekenis, pas in zijn geheel waargenomen, als men over een voltooide interpretatie ervan beschikt. Tekst in de tweede betekenis is een geïnterpreteerde tekst in de eerste betekenis. Het bestaan van de tekst in de eerste betekenis kan alleen worden vermoed, als men de manifesterende begeleidingsverschijnselen ervan waarneemt: de inkt, het papier, het boek, de grammofoonplaat, enzovoort. De waarneming van de tekst zelf heeft plaats door lezen (of horen); de tekst in deze betekenis vormt zich dus tijdens het waarnemen in de geest van de lezer. Deze waarneming bestaat, anders dan de meeste waarnemingen, niet uit één herkenningsfeit, maar uit een reeks herkenningen, die de lezer (luisteraar) gissend, corrigerend, terugkoppelend, verbindend met de formatie van gehelen

en in wisselwerking daaraan aanpassend, tot stand brengt. Het is een werk dat wel met intelligentie, emotie, nauwkeurigheid, bewustmaking, kennis ook van allerlei zaken (zoals men ziet, een tamelijk chinese opsomming) moet worden verricht, maar dat toch van natuurwetenschappelijke verificaties en falsificaties moet worden onderscheiden. Hier is geen sprake van een hypothetische *wet*, die geldt als hij in een aantal gevallen opgaat of in geen enkel geval niet opgaat, maar van één of meer, alleen voor dit geval ontworpen hypotheses.

Hoe werkt nu bij de tekstinterpretatie een detail dat niet klopt met de ad-hoc-hypothese, opgesteld voor het geheel? Het kan tot falsificatie en tot verwerping van die hypothese leiden, zeker. Maar het is waarschijnlijker dat het detail zelf anders geïnterpreteerd wordt om de totaal-hypothese in stand te laten. Derde mogelijkheid: men handhaaft de tegenstrijdigheid, omdat helemaal niet vaststaat dat teksten geen tegenstrijdigheid zouden kunnen hebben.

Alleen een metafysisch vooroordeel - de blik, extatisch naar boven gericht, ziet niets, maar wéét - gaat uit van het volmaakte, autonome, creatieve kunstwerk. De kunstenaar als een kleine zetbaas van God, met een eigen scheppinkje bijdragend aan de grote, in zich zelf volmaakte Schepping, alleen de oogwitgedachte van dit onuitroeibare romantische model heeft ons opgescheept met het geloof aan het homogene, onfeilbare kunstwerk (en ook aan de creatiogedachte van Maatje c.s.).

Het is realistischer om de mogelijkheid van inconsequenties in kunstwerken open te houden. Het falsificatie-principe functioneert vaak niet, in de literatuurwetenschap op een andere manier *niet* dan in de natuurwetenschap.

Het is soms mogelijk een interpretatie, die vanuit het nor-

male, van begin tot eind zich voltrekkende lezen van een tekst, wordt opgebouwd, te herzien aan de hand van één of meer gevonden inconsequenties. In *Hamlet* bijvoorbeeld zijn nogal wat tegenstrijdigheden opgemerkt. Is de zachtzinnige, edelmoedige scepticus verenigbaar met de onscrupuleuze man-van-actie, is hij op momenten geestelijk gestoord of simuleert hij krankzinnigheid met listige bedoelingen? Op deze gegevens zijn van oudsher eenzijdige, tegenstrijdige interpretaties gebouwd. Ook is beweerd dat aan de tekst twee verschillende ontwerpen ten grondslag liggen die de schrijver nooit bevredigend heeft kunnen integreren. Maar het is mogelijk juist uit die breukpunten, die onverenigbaarheden, het thema ‘frustratie’, dat Hamlet (niet de man, maar het stuk) belichaamt, af te leiden.

In *Max Havelaar* kan men een breukpunt zien in de figuur Stern die zijn verhaal vertelt zonder eigen inbreng, zonder als verteller te bestaan. De schrijver negeert zijn verteller zelfs in die mate, dat hij de personages in Sterns verhaal herhaaldelijk van binnen uit beschrijft. Het is een breuk die meer op nonchalance duidt dan op onmacht. Het gebruik maken van een technisch middel om een zelfportret in de derde persoon te schilderen en het ondergeschikt maken van dat middel aan de mooiheid van het portret, zijn nonchalante kunstgrepen die iets bijdragen aan dit met de hele strekking van de Havelaar verbonden thema: de romanschrijverij is show, voorgrond (hoeft niet perfect te zijn), het gaat om wat er wordt meegedeeld.

Het is vaak mogelijk in teksten inconsequenties te vinden en van daaruit de interpretatie te organiseren: het kunstwerk a priori opgevat niet als volmaaktheid, maar als mislukking.

De lezer verbindt in zijn denken betekenissen aan de tekens die hij waarneemt. In die betekenissen is de kennis

aanwezig die hij heeft van de zaken waarnaar de tekens verwijzen. Omdat die kennis verschilt per lezer, verschilt ook de betekenis per lezer, en als het om een tekst gaat, de interpretatie. Waar het op aankomt is, dat die verschillen hoofdzakelijk de *hoeveelheid* kennis betreffen die lezers van zaken hebben en dat de betekenissen de in een gemeenschap gangbare en in het woordenboek vindbare gebruiksbetekenissen van de woorden met elkaar gemeen hebben. Nu is de inhoud van de tekst natuurlijk niet een optelsom van woordbetekenissen. De betekenissen bepalen elkaar en ook dwingen zij door hun relaties tot een selectie in de toepasselijke lezerskennis. De ene rose meidoorn in een haag van witte, waarvan Proust melding maakt, roept bij de lezer voorstellingen op, ten dele berustend op eigen ervaringen met bloeiende meidoornstruiken of iets vergelijkbaars, ten dele geleid door de beschrijving in de tekst. Maar hoe verder de verteller gaat in het exact weergeven van deze herinnering, samen met bijbehorende zintuigelijke indrukken en associaties (en hij gaat ver), des te meer worden de particuliere associaties van de lezer gereduceerd. Men kan zeggen dat de schrijversbetekenis de lezersbetekenis verdringt naar mate de tekst gedetailleerder is en rijker aan concrete implicaties.

De ervaringen die lezers bezitten van de zaken waarover in een tekst gesproken wordt, spelen van het begin af aan mee in hun interpretatie. Het antwoord op de vraag of daarbinnen een tekst geheel of gedeeltelijk correspondeert met ‘de werkelijkheid’, zoals die is, geweest is, zou kunnen zijn of geweest zou kunnen zijn, is afhankelijk van de wijze waarop de lezer die tekstgegevens *denkt*. Hij kan ze denken als werkelijk en hij kan ze denken als fictief. Dat is zowel van zijn leesgewoonten als van zijn kennis van zaken afhankelijk.

aant.

Kent hij behalve de desbetreffende passages in *A la recherche du temps perdu* ook een foto van de meidoorns van Tansonville, zoals o.a. te vinden is in het *Album Proust*, dan is hij misschien geneigd die bloeiende meidoorns als werkelijk te denken. Maar het is niet alleen onnodig, het doet helemaal niet ter zake. Ik maak er alleen melding van om de stelling dat ‘het fictionele’ tot het wezen van de literatuur behoort, te kunnen tegenspreken. De conventie om literaire teksten als ‘fictioneel’ te behandelen, beslist niet over de vraag of de lezer ze al dan niet als fictief denkt. Of de tekst een verslag van iets werkelijks *is* (zoals hij soms gepresenteerd wordt) is een andere kwestie. Die vraag kan wel belangrijk zijn, maar behoort tot een klasse van vragen die hier nog niet aan de orde is. In de meeste gevallen kan de lezer die vraag ook niet beantwoorden zonder een nader onderzoek naar de werkelijkheid.

Men kan de lezer niet beletten om tijdens de vorming van zijn interpretatie, dus tijdens zijn lectuur, in een of andere zin waarderend op het gelezene te reageren. De dingen boeien hem of ze boeien hem niet, personages zijn hem al dan niet sympathiek; de neiging bestaat om allerlei gegevens onmiddellijk als mooi of lelijk, goed of slecht, waar of niet waar te beoordelen.

De interpretatie zelf wordt ten dele door waardeoordelen gestuurd. Men kan wel staande houden dat *alles* in een interpretatie subjectief is, maar niet alles is in dezelfde mate subjectief. En het is ook niet waar dat alles in een interpretatie gedoemd is één ongedifferentieerde massa van zingeving, waardering, associatie, toepassing en lezerscommentaar te blijven. Voor de lezer zelf, of hij nu criticus wil zijn of wetenschapsbeoefenaar, is onderscheidende introspectie noodzakelijk. En voor de onderzoeker die een tekst wil ana-

aant.

lyseren is de bereikbaarheid van een ‘schone’ of minimale interpretatie, d.w.z. een vaststelling van de betekenis, zoveel mogelijk met uitschakeling van de waardering, samen met en onderscheiden van een ‘vrij’ lezerscommentaar, een onmisbaar vereiste.

Ik ben het eens met wat Hirsch in zijn *Validity in interpretation* betoogt, n.l. dat een objectief geldige interpretatie mogelijk, althans benaderbaar mogelijk is. Wat ik hier een ‘minimale interpretatie’ noem, komt overeen met wat Hirsch als ‘meaning’ stelt tegenover ‘significance’, in navolging trouwens van Frege's onderscheiding tussen ‘Sinn’ en ‘Bedeutung’ (hoewel deze onderscheidingen niet precies samenvallen). De minimale interpretatie stelt als norm de uitgedrukte bedoeling van de auteur, voorzover reconstrueerbaar door de interpretator, met in acht neming zo nodig, van de contemporaine poëtica's en retorica's die voor het beoefende genre gegolden hebben. De rest: persoonlijke associaties, toepassing door de lezer op eigen lot, commentaar in verband met zijn wereldbeeld, valt onder ‘significance’, wat ik noem: ‘vrije interpretatie’.

Voor wie nu de tegenwerping maakt, dat deze ‘minimale interpretatie’ geen exactheid kan waarborgen (en dat het daarom maar beter is de lezer in al zijn subjectiviteit complete zeggenschap te laten) merk ik op, dat in een verstandhoudingssituatie misverstand altijd mogelijk is. Wie ‘hond’ zegt en daarbij denkt aan een terrier, kan niet voorkomen dat zijn gesprekspartner denkt aan een poedel; hij kan het zelfs niet voorkomen door ‘terrier’ te zeggen. De informatie in een literaire tekst, die overgaat van zender op ontvanger, geeft trouwens door de omvang, de gedetailleerdheid en de gedeeltelijke opzettelijkheid in de compositie van de tekstgegevens minder aanleiding tot misverstand dan het non-

chalante taalgebruik in de dagelijkse omgang. Men kan een minimale interpretatie ook vrij goed afgrenzen van een meer omvattend lezerscommentaar door de betekenissen en implicaties die in een bepaalde taal- en cultuurgemeenschap verstaanbaar zijn, wel toe te laten en de particuliere associaties, verdergaande kennis van zaken en de persoonlijke toepassingen te weren. Evenals de waarderingen, die in of na een vrije interpretatie tot hun recht kunnen komen.

Als we terugkeren naar de voorstelling van de goochelaar, dan kunnen we het antwoord op de vraag ‘wat heb je gezien?’ vergelijken met een minimale tekstinterpretatie; het antwoord op ‘wat deed het je?’ met het belevingsverslag, dat bij de vrije interpretatie hoort en het antwoord op ‘hoe deed hij het?’, de beschrijving van wat een blik achter de schermen door een kenner van het *métier* oplevert, met de tekstanalyse. De minimale interpretatie moet met die nauwkeurige objectiviteit die men ‘wetenschappelijk’ kan noemen worden gemaakt. Ook de tekstanalyse, die uit de gegevens van de minimale interpretatie de in het belevingsverslag geregistreerde effecten probeert te verklaren, behoort aan wetenschappelijke criteria te voldoen. Maar wat daartussen ligt, het antwoord op de tweede vraag, is subjectief en geldt dus niet voor iedereen. Als iemand uitroept: ‘het is een wereld-op-zichzelf, waar de zwaartekracht niet werkt en het doorzagen van meisjes niet hindert’, dan geeft hij een persoonlijke reactie in metaforische of impressionistische termen. En als een theoreticus de kwalificaties ‘wereld in woorden’ of ‘autonome wereld’ of ‘de duif komt uit een lege hoge hoed’, voor wetenschap uitgeeft, dan is dat toch zeker: chinese wetenschap.

De gemaakte onderscheiding tussen minimale en vrije interpretatie aan de ene kant en tekstanalyse aan de andere

heeft alleen zin, als zij aansluit bij wat er reëel met literatuur gedaan wordt. M.i. moet men uit elkaar houden die reacties op teksten die algemene geldigheid hebben en wat onlosmakelijk aan de persoon, de tijd en de omstandigheden van de lezer vastzit. Nu is de scheiding tussen de minimale en de vrije interpretatie een beetje moeilijk en kunstmatig. Toch kan men, bij benadering, vaststellen wat een tekst betekent, zonder de evaluerende momenten die bij het vinden van de betekenis een rol gespeeld hebben, in die interpretatie op te nemen. Aan de andere kant kan men de illusies, de spanningen, het beleven van een verheldering, het onder de indruk zijn, geschokt zijn, etcetera, weer niet weglaten als men de middelen waarmee deze effecten bereikt worden, wil beschrijven. De beschrijving van die middelen die in de tekst (toegankelijk door de minimale interpretatie) aanwezig zijn, kan weer objectief gebeuren, als men in het midden laat of de effecten die zij bij bepaalde lezers teweegbrengen, ook bij andere lezers optreden. Zo is het ook met de evaluatie. Op grond van bepaalde teksteigenschappen komen sommige, eventueel met name te noemen of als groep in een aangeduide tijd te situeren lezers tot een zekere waardering. Dat proces kan objectief worden beschreven, zonder dat het subjectieve karakter van de schoonheidsgewaarwording of van de criteria die de waarderingssuitspraken mogelijk maken, daaraan afbreuk doen. Niet om de zaken erg ingewikkeld voor te stellen, maar omdat ik geloof dat het onontkoombaar is, voeg ik hieraan toe, dat de evaluatie in twee fasen verloopt. Tijdens en in aansluiting op de vrije interpretatie reageert de lezer evaluerend; na de tekstanalyse zijn er nieuwe, technische gegevens die tot een voltooiing van de evaluatie kunnen leiden. De lezer heeft niet alleen bijvoorbeeld zijn geboeidheid geconstateerd, maar kan ook

aant.

nog in zijn waardering de tekstmiddelen betrekken die voor het boeien aansprakelijk zijn gesteld.

Daarna - de dingen gaan nu eenmaal alleen goed, als men ze in gescheiden etappes verricht - *daarna* komen vragen aan de orde als naar de verhouding van de tekst-inhoud tot de maatschappelijke werkelijkheid van de tijd waarin het boek geschreven is en naar de sociale, morele of filosofische relevantie ervan voor het heden van de lezer. Natuurlijk hebben deze relaties bij de minimale interpretatie al een rol gespeeld: de tekst is nu eenmaal nooit 'autonoom'. Maar daar worden ze niet expliciet gemaakt en uitgewerkt. Zij functioneren alleen 'minimaal' - bij het begrijpen van de tekstgegevens.

Alles op zijn plaats. De vaststelling van genre, thema, motieven, vertelperspectief e.d. dient in de eerste etappe, die van de minimale interpretatie als een ontwerp, een voorlopige schets, tot stand te komen; in de derde fase, de tekstanalyse, kan men dan tot correctie en voltooiing ervan overgaan. Die vragen kunnen immers in ieder stadium objectief worden beantwoord. Ik zeg niet dat deze indeling in etappes door iedere scrupuleuze bestudeerder van literaire teksten werkelijk in acht wordt genomen. Maar het zou wel goed zijn als hij het deed.

Subjectief is en blijft de kritiek: de vrije interpretatie en de evaluatie. De gebruikelijke dooddoener is, dat deze opinies zijn 'subjectieve, impressionistische reacties op lectuur, boeiender als informatie omtrent hen die ze neerschrijven, dan als kritiek op het werk dat er aanleiding toe heeft gegeven' (Sötemann). Maar verstandiger zou de erkenning zijn dat wat de criticus over zichzelf meedeelt in of door zijn kritiek, ten minste als een verantwoording van het gegeven oordeel kan worden opgevat. De kwasi-wetenschappelijke criticus verantwoordt zich helemaal niet.

aant

8. Mimesis, maatje, hamburger

Die Jugend überschätzt das Neueste, weil sie sich mit ihm gleichaltrig fühlt. Darum ist es ein zweifaches Unglück, wenn das Neueste zu ihrer Zeit schlecht ist.

Musil

Het is niet zo gek als het misschien lijkt, om het schrijven en lezen van literatuur met een goochelvoorstelling te vergelijken. In de tijd van de troubadours waren de jongleurs vaak de zangers, ook wel de begeleiders, de componisten van de muziek, van de teksten of van beide. Jongleurs, ‘joculatores’, jokers, waren alles op het gebied van ‘entertainment’, van hofnarren in vaste dienst tot reizende cabaretiers. Het waren goochelaars, potsenmakers, dansers, zangers, als professionele artiesten zelfstandig of als manusjes van alles in dienst van de troubadours. Zij waren de opvolgers van de toneelspelers, de mimen van de Oudheid. Hun kunst was ‘mimetisch’, niet in de verbasterde zin, die Maatje en anderen aan dat woord geven, n.l. van ‘het bestaande nabootsend’ tegenover ‘iets nieuws makend’, maar in de zin van Plato en Artistoteles, n.l. ‘optredend’. ‘Mimesis’ is voor Aristoteles het wezen der kunst, niet in tegenstelling tot creatie, maar juist *als artistieke creatie* in tegenstelling tot het echte (de natuur, de werkelijkheid). Iemand is, volgens Plato, mimetisch bezig als hij, niet bij voorkeur in realistische taal, maar gewoonlijk juist in kunstige verzen, een liefdesverklaring

aant.

afsteekt en als hij dat doet niet in zijn eigen naam, maar als een personage, verkleed, gemaskerd, geschminkt. Een dichter is 'mimetisch', als zijn verzen de teksten zijn die anderen in de mond worden gelegd. Homerus werd dan ook geprezen door Aristoteles, omdat hij mimetisch is, anderen laat spreken en weinig zegt voor eigen rekening. Plato's bezwaren tegen de dichters betreffen precies dat: de impersonatie, je voordoen als iemand anders, is het moreel ontoelaatbare.

Nu is dit niet alleen een kwestie van woorden. Maatje's onjuist woordgebruik hangt samen met zijn onjuiste gedachte, dat de relatie tot de werkelijkheid bepalend is voor literatuur. Zijn axioma van de niet-referentiële taaluitingen - de taaltekens in de literatuur hebben in overwegende mate geen 'denotata', verwijzen niet naar zaken in de werkelijkheid - berust op datzelfde misverstand. Die taaltekens, die niet naar 'denotata', maar naar zichzelf zouden verwijzen (wat dat ook moge betekenen), bouwen dan samen die 'wereld' op, die zo'n grote rol speelt in dit denken. (In een later hoofdstuk komt de 'creatio' tot stand met 'mimetische' bouwstenen, maar dat is een inconsequentie, want op die manier zouden de taaltekens toch denotata hebben, alleen niet in hun gezamenlijkheid.)

De taal is voor één, ons min of meer bekende wereld gemaakt; een andere wereld kan alleen maar beschreven worden in de termen van deze; juist de afwijkingen, de opvallende tegenstellingen met het gewone, het bekende, verwijzen daarnaar. Er is geen ontkomen aan. Er treden personen op in verhalen die niet 'bestaan' in de werkelijkheid, dat is waar. Of liever, het is waarschijnlijk, want als ze 'gekopieerd' zijn, dan zij zij toch door visie en materiaal getransformeerd. Beschrijvingen van wel bestaande mensen, in reportages, biografieën, geschiedverhalen zijn, op bepaalde

aant.

feiten na, zozeer geïnterpreteerd, *geraden*, dat er van overeenkomst met de ‘werkelijkheid’ eigenlijk niet kan worden gesproken. Kan men, in romans, het verschil zien, tussen een ‘verzonnen’ en een naar een model nagetekend personage? Onze verbeelding, die het fictieve maakt, maakt ook onze werkelijkheid. De voorstelling die wij van China hebben, komt tot ons grotendeels via woorden.

Swift laat zijn personage Gulliver, die toch wel opmerkelijke dingen heeft meegemaakt, de verzekering geven, dat hij de lezer had kunnen verbazen met vreemde, onwaarschijnlijke verhalen, maar dat hij er de voorkeur aan heeft gegeven eenvoudige, feitelijke informatie te verstrekken, geen amusante. Op zijn derde reis bezoekt Gulliver Laputa, Balnibarbi, Glubbudrib en Luggnagg. Van Luggnagg reist hij naar Japan en vandaar via Amsterdam naar Engeland. De op hol geslagen aanhangers van de gedachte dat er van woorden in de literatuur geen denotata in de werkelijkheid zijn, moeten dan beweren dat Japan, Amsterdam en Engeland even fictief zijn als Balnibarbi, Glubbudrib en Luggnagg. J.J.A. Mooij heeft die opvatting al geruime tijd geleden verdedigd. Eén van zijn voorbeelden is dat het land dat in Simenon's roman *Le Président* Frankrijk heet, aanmerkelijk verschilt van het land, dat onder dezelfde naam deel van de werkelijkheid uitmaakt.

Een literaire tekst wordt vaak als ‘wereld in woorden’ gecontrasteerd met de werkelijkheid. Ten onrechte. De wereld is altijd ‘in voorstellingen’, die in romans, boeken, kranten, conversatie via woorden tot ons komen. De schrijver zit niet alleen vast aan onze wereld door de betekenis van muis, boom, mens, maar ook van liefde, trouw, haat. Allerlei literair-theoretische beschouwingen over ‘autonomie’ zowel van de literaire tekst als van de daarin opgeroepen

aant.

voorstellingen, van mimesis tegenover creatie, van ‘wereld in woorden’, ‘romanwereld’, ‘verhaalwereld’ zijn opgeblazen en misleidend, omdat zij illusies over de apartheid en de wonderbaarlijkheid van de literatuur in stand houden. ‘Creatie’ is òf een metafoor òf een metafysisch begrip. In het eerste geval is het woord misleidend, in het tweede onjuist.

Er is natuurlijk geen sprake van dat men de ‘intentie’ van de auteur op dit punt kan laten beslissen. Juist hier kan men niet nagaan of die intentie niet is gecamoufleerd of voorgewend. De ‘wereld in woorden’ of de romanwereld of hoe men dit verschijnsel ook noemen wil kan bij wijze van grensgeval resultaat zijn van de mimesis, in de oorspronkelijke betekenis van ‘doen alsof’. Het kàn, omdat begoocheling zoveel kan. Naast het normale resultaat, n.l. dat men de indruk krijgt, dat er in de werkelijkheid iets gebeurt (dat niet echt gebeurt) is het mogelijk, dat men zich in een andere wereld waant. De illusie echter die gewoonlijk gewekt wordt, is dat er iets bijzonders gebeurt in *deze* wereld en dat is nu precies het mimetische, het bedrieglijke. (De onjuistheid van de opvatting dat mimesis nabootsing van de werkelijkheid zou zijn in tegenstelling tot ‘fictie’, blijkt bijvoorbeeld uit Aristoteles' redenering waarin geschiedschrijving met haar pretentie van gekopieerde dialogen en redevoeringen *niet* mimetisch is en dichtkunst *wel*. De geschiedenis vertelt concrete feiten, terwijl de dichtkunst door te laten zien, niet wat is, maar wat zou kunnen zijn, algemene waarheden geeft.)

Wat in literatuur te lezen is, daar kunnen we het over eens zijn, moet worden onderscheiden van de werkelijkheid. Maar juist omdat het geen werkelijkheid is, is het ook niet een andere werkelijkheid. Het lijkt mij verstandig om er van

uit te gaan, dat er maar één werkelijkheid is, zoals er ook maar één wereld is. Een kwestie van definitie: ‘werkelijkheid’ omvat alles, ‘wereld’ ook. Die ‘andere wereld’ hoort in elk geval niet thuis op het niveau waarop onderscheidingen met ‘de wereld’ kunnen worden gemaakt. Wat in de literatuur te lezen is, is evenmin werkelijkheid als wat in een sociologisch rapport te lezen is. In hoeverre de vermelde feiten overeenkomen met werkelijke feiten, is een heel andere zaak. Hoe minder overeenkomst, des te minder waarde heeft het sociologisch rapport. Bij literaire teksten heeft het werkelijkheidsgehalte van de vermelde feiten geen correlatie met de waarde van de tekst.

Of Eline Vere onder deze of een andere naam in de tachtiger jaren van de vorige eeuw in Den Haag heeft geleefd, zoals Couperus beschrijft, of ergens anders of helemaal niet, doet niet ter zake, hoeft ons ook niet te interesseren. De reden daarvan is niet, dat de wereld van Eline Vere een andere wereld zou zijn, maar dat Eline Vere en haar lot *gegeven worden* als in de genoemde, voor ons historische omgeving, zich afspelende werkelijkheid. Gegeven als werkelijkheid en aanvaard als een mimetisch gepresenteerde werkelijkheid, niet als een historisch beleefde. Mimesis is geen nagebootste werkelijkheid, maar bedachte werkelijkheid, door ‘doen alsof’ aan de gegeven werkelijkheid toegevoegd. Of die bedachte werkelijkheid gemodelleerd is naar ervaring of geheel of gedeeltelijk gefantaseerd, is een ander hoofdstuk. (Duidelijkheidshalve: een nagebootste werkelijkheid is heel iets anders dan een bedachte werkelijkheid, omdat ‘nagebootst’ in oppositie staat met ‘gecreëerd’ en ‘bedacht’ met ‘gegeven’.) Nog weer een ander hoofdstuk is, of de lezer de tekstgegevens als fictie of als werkelijkheid denkt. Niets belet hem een exacte weergave van de werke-

aant.

lijkheid op te vatten als fictie en evenmin iets dat van a tot z verzonnen is, als werkelijkheid.

Het is duidelijk dat men voor een zinnige theorie over literatuur aan het mimetische karakter, d.w.z. aan de begoocheling, niet voorbij kan zien. Wie het heeft over de maan als iets dat slinkt en verdwijnt en dan weer terugkomt en aanzwelt tot een ronde schijf, zonder melding te maken van de schijn, gewekt door de positie van belichting en waarnemer, is met iets anders dan met wetenschap bezig. De gedachte dat in een literair werk een wereld wordt opgebouwd door middel van taaltekens, zou in dezelfde categorie thuishoren, als dat de algemene indruk was. Nu het ook nog een tamelijk uitzonderlijke impressie betreft, kan men de gedachte beter plaatsen in de categorie, waarin ook voorkomt: de maan wordt telkens leeggedronken door dorstige goden om daarna weer door de zon te worden volgepompt.

Het maken van illusies, dat de literatuur gemeen heeft met de goochelkunst, brengt met zich mee dat het verschil tussen ‘Wahrheit’ en ‘Dichtung’ aan de tekst niet kan worden gezien. Waker Raleigh's *Discoverie of Guiana* is het verslag van een werkelijk gemaakte reis, maar wie zal uitmaken of hij de mensen zonder hoofd, maar met een in hun borst ingebouwd gezicht, waarover hij schrijft, gezien of bedacht heeft? ‘Bedacht’, denken de meesten die ook nooit een brontosaurus zijn tegengekomen. Of dit boeiende verhaal fictie is of werkelijkheidsverslag, kan niet worden afgelezen van de tekst, het kan ook niet worden getoetst aan een onachterhaalbaar geworden werkelijkheid. Tot het aanbrenge van ‘fictionele indicaties’, waar Maatje op schijnt te hopen, voelen zich gewoonlijk noch goochelaars noch leugenaars geroepen. Als er fictionele indicaties zijn, dan wijzen zij er niet op, dat we met een verzonnen verhaal te maken

aant.

hebben (dat is nu eenmaal niet te zien), maar dat de auteur om welke reden dan ook getracht heeft de schijn van het fictieve te wekken.

Het is wel goed, lijkt mij, om de argumenten te bekijken van Käte Hamburger, die meent dat er in de structuur van de taal zelf een onderscheid aanwezig is tussen uitingen die de werkelijkheid betreffen en fictie. Een werkelijkheidsbericht kan, vindt zij, nog wel onwaar zijn, maar dan is het ‘gefingeerd’ en niet ‘fictief’. Zij gaat uit van een correcte opvatting van Aristoteles' begrip ‘mimesis’, dat zij gelijk stelt met ‘fictie’, maar zij ontkent, m.i. ten onrechte, dat de verleden tijd die in het episch vertellen gebruikt wordt, naar het verleden verwijst. Fictieve verhalen worden naar mijn mening juist niet gekenmerkt door een eigen structuur. Dat zij de structuur van het ware verhaal nabootsen, is juist hun fictiviteit. Hamburger heeft zich vooral laten leiden door de gedachte dat innerlijke processen niet in de derde persoon kunnen worden meegedeeld. Deze gedachte ligt in het verlengde van de behavioristische negatie van het innerlijke, omdat het niet toegankelijk is voor objectieve waarneming. Omdat nu in de verhalende literatuur met het grootste gemak gesproken wordt over de onzichtbare gevoelens van de in de derde persoon beschreven mensen, trok Hamburger de conclusie: dit is geen uiting over de werkelijkheid. Dwars door de verzameling der literaire teksten trok zij een grens: aan de ene kant vinden we de werkelijkheidsuitingen (lyriek, ik-verhaal), aan de andere kant de fictie (hij-verhaal). De verleden tijd in het ik-verhaal duidt op het verleden, de verleden tijd in het hij-verhaal duidt op het fictieve. Het voorkomen van de werkwoorden van de innerlijke processen in de derde persoon noemde zij het kentheoretisch bewijs voor haar stelling dat de epische verleden tijd niet

naar het verleden verwijst. Voor die stelling had zij ook nog een grammaticaal bewijs, n.l. dat deiktische bijwoordelijke tijdsaanduidingen (vandaag, nu, morgen) in het fictionele vertellen verbonden kunnen worden met die verleden tijd, die dus geen echte verleden tijd kan zijn. Eén van haar voorbeelden is wat iemand in een roman denkt: ‘morgen was het kerstmis’.

De theorie van Hamburger is verwant aan behavioristische gedachten, niet alleen omdat zij de ‘innere Vorgänge’ van anderen als onkenbaar beschouwt, maar ook omdat zij het bestaan van verteller en vertellersgezichtspunt bij fictionele verhalen ontkent. Zij laat zien dat een verhaal, zodra het van historisch, van werkelijkheidsbericht, fictioneel wordt, het ik van de verteller kwijtraakt, omdat er in het fictionele verhaal alleen nog fictionele ikken aanwezig zijn. Het verhaal wordt niet verteld, maar evenals een drama ‘getoond’. Blijft de schrijver, zoals in 19de eeuwse romans veel voorkomt, zich in het verhaal mengen met opmerkingen, commentaar, dan worden die interventies niet in het verhaal geïntegreerd. Zij staan er als ‘vreemde lichamen’, daardoor vaak met een grappige werking, tussen.

Nu heeft zij het mimetische, het illusie-wekkende karakter van de romankunst wel duidelijk gezien, maar uit het fundamentele onderscheid dat zij maakt tussen hij-vertellingen aan de ene kant en lyriek en ik-vertellingen aan de andere kant, blijkt dat zij aan de kwestie van de kenbaarheid een verkeerde betekenis heeft gegeven. De illusionist die de schrijver is, draait er nu eenmaal zijn hand niet voor om om de ‘innere Vorgänge’ als volstrekt kenbaar te behandelen. Als we ergens lezen ‘Achilles was boos’, dan vatten we dat helemaal niet, zoals zij beweert, automatisch op als fictie: ‘boos’ als fictie, ‘was’ als een episch praeteritum en ‘Achilles’

als een niet-historisch personage. De Grieken hebben de Homerische verhalen waarschijnlijk als geschiedenis gezien. Voor ons is 'Drees was boos' een mededeling die wel onwaar kan zijn, maar niet onvoorwaardelijk herkenbaar is als fictief.

Er zijn trouwens schrijvers die het behavioristische programma 'het innerlijk van een ander is onkenbaar' in hun werk hebben toegepast. Vele verhalen van Hemingway kunnen als voorbeeld dienen van deze techniek. De personages worden handelend en sprekend getoond en ze zijn zelf in zoverre medeplichtig aan het systeem, dat ze, halsstarrig en zéér mannelijk, verzwijgen wat er in ze omgaat. Het effect is dat deze verzwegen 'innere Vorgänge' juist met een pathetische nadruk naar voren komen. Het verzwegen ongelukkig zijn blijkt vaak aangrijpender te werken dan het geuite of door de schrijver meegedeelde.

Hoe komt dat? Goochelkunst, kan men zeggen. Maar het is goochelkunst met een zeer reële basis. De menselijke omgang berust nu eenmaal op het 'verstaan' van gedrag en van taaluitingen en dat wil zeggen dat we in de gedragingen en de tekens innerlijke gewaarwordingen lezen. We gaan niet aan het strakke gezicht van Achilles of Drees of Piet voorbij zonder te denken: die is boos. We houden ons niet aan het voorschrift dat je de innerlijke processen van anderen moet negeren, omdat je ze niet kunt kennen. Niet alleen in het dagelijks leven, maar ook in allerlei niet-literaire teksten, historische verhalen, krantenberichten, worden handelingen geduid als de manifestaties van gewaarwordingen. Als het voorkomen van werkwoorden die innerlijke processen weergeven een signaal is dat we met fictie te maken hebben, dan zouden we bij al ons denken en praten over anderen - en dat doen we veel - met fictie bezig zijn. Dat we

ons vergissen, dat we verkeerd lezen, betekent natuurlijk niet dat we fingeren.

Het kennistheoretische bewijs dat Hamburger voor haar theorie geeft, is niet overtuigend. Wat zij als grammaticaal bewijs aanvoert, kan ook heel anders worden geconstrueerd. Zinnen van het type ‘morgen was het kerstmis’, waarin de gedachten, de gevoelens of de woorden van een fictief personage worden weergegeven (de z.g. vrije indirecte rede, ook wel ‘erlebte Rede’ genoemd) kunnen alleen maar als contradictie worden opgevat, als men aanneemt dat er geen verteller is die iets rapporteert. In dat geval zijn ‘morgen’ en ‘was’ met elkaar in strijd en kan Hamburger om het conflict op te heffen aan ‘was’ het verleden-tijds karakter ontzeggen. Men kan de zin beter opvatten als juist wel afkomstig van een verteller die een gedachte van een personage weergeeft. ‘Was’ is gedacht uit het ik-punt van de verteller, wiens verhaal nu eenmaal, zoals de meeste verhalen, in het verleden is gesitueerd en ‘morgen’ vanuit het ik-punt van het personage. Een van de redenen waarom schrijvers deze mengvorm (zij zouden ook kunnen schrijven: zij dacht: ‘morgen is het kerstmis’) zijn gaan gebruiken is dat zij storende overgangen tussen verhaal en in de directe rede weergegeven gedachten willen vermijden.

Precies het tegendeel dus van wat Hamburger concludeert, kan uit dit soort constructies worden afgeleid, n.l. dat er een verteller is. Die verteller zet de gedachte van zijn personage niet om in de gewone indirecte rede (zij dacht eraan, dat het morgen kerstmis zou zijn), omdat hij in woordkeus en woordvolgorde de suggestie van haar denken wil handhaven. Aan een ander voorbeeld, ‘morgen ging zij op reis’, kan men zien dat de verteller dezelfde relatie met zijn ikpunt handhaaft, niet alleen door het gebruik van de verleden tijd,

maar ook door het voornaamwoord van de derde persoon. Als er alleen maar het ik van het fictieve personage was, zoals Hamburger meent, en geen ander fictief personage dat het gedachte rapporteert, zou het woord 'ik' gebruikt moeten zijn.

De gewone indirecte rede die ook de eerste persoon van de directe rede omzet in een derde persoon en die trouwens ook de tegenwoordige tijd van het personage kan omzetten in de verleden tijd van de verteller (zij dacht er aan dat zij morgen al op reis ging) is minder harmonisch in de verhaalttekst opgenomen en ook minder suggestief dan de vrije indirecte rede.

Het soort redeneringen, dat een bijzondere status opeist voor literaire teksten, al dan niet gelijkgesteld aan 'fictie', terwijl 'fictie' alleen de eigenlijke fictie of ook lyriek en ik-verhaal omvat, heeft als uitgangspunt altijd een oogwitgedachte, die men uit beleefdheid 'metafysisch' kan noemen. De tekst bouwt een andere wereld op, of zij vertelt zichzelf. Daar komen al die onaannemelijke gedachten over niet-referentialiteit, over het verdwijnen van het ik-origo van de verteller, uit voort. Nu vallen die oogwit-gedachten vaak samen met wat de teksten suggereren: het meisje wordt in tweeën gezaagd, er wordt een aparte wereld geëvoceerd, het verhaal vertelt zichzelf.

Literatuur en goochelarij hebben gemeen dat er een illusie wordt gewekt die als zodanig moet worden beschreven en onderscheiden van de middelen waarmee dat gebeurt. Een belangrijk verschil is dat de goochelkunst niets meedeelt behalve zijn eigen virtuositeit, terwijl bij de literaire kunst het illusie-wekken middel is om 'iets' (een waarheid, een wijsheid, een emotionele ervaring) mee te delen. Vat men goocheltoeren op als literatuur, dan zou men er uit

kunnen overhouden, dat meisjes die doorgezaagd lijken, in werkelijkheid ongedeerd zijn. Daar zit zelfs geen pretentie van wijsheid in.

9. Iedere tekst is iemands tekst

*Bij 't beschouwen van een kunstwerk, bij 't schatten ener uitstekende daad,
bij 't beoordelen van een uitgedrukte gedachte, leg ik mijzelf altijd de
vraag voor: wat is er omgegaan in de ziel des kunstenaars, van den held,
van den wijsgeer, om dat ideaal te scheppen, om tot die daad te besluiten,
om die gedachte voort te brengen, en ze vorm te geven als denkbeeld?
Multatuli*

Een ander uitgangspunt dat mij bij de literatuurbeschouwing onontkoombaar lijkt, is deze stelling: iedere tekst is iemands tekst. Het is wel mogelijk - en het is zelfs gebruikelijk - om te schrijven per procuratie. De schrijver laat personages optreden, maar ook vertellers. Hij kan zijn tekst eindeloos camoufleren: niet van mij, niet van hem, niet van haar, maar hij kan niet slagen in de suggestie dat de tekst van niemand is.

Teksten of, als men wil, taaluitingen, zijn in de eerste plaats 'van iemand', omdat wij geen andere oorsprong kennen. Zij zijn van iemand afkomstig, hetzij uit zijn mond, hetzij door middel van een met zijn hand bestuurd schrijftuig. En in de tweede plaats omdat in de gemeenschap waarin de tekst functioneert altijd een subject erbij kan worden gedacht als bron en verantwoordelijke instantie van de tekst.

Leest men ergens ‘Verboden toegang. Artikel 461 Wetboek van Strafrecht’, dan zou die tekst niet functioneren, als men niet zou kunnen antwoorden op de vragen ‘wie verbiedt mij de toegang?’ en ‘wie bedreigt mij met straf?’ We nemen zonder moeite aan dat het verbod de tekst is van de eigenaar van de grond en het wetsartikel van de ‘wij’ die hebben goedgevonden en verstaan de wet te proclameren samen met de minister die mede heeft ondertekend. De bij de opgravingen van Pompei gevonden opschriften ‘cave canem’, pas op voor de hond, zijn niet alleen herkenbaar als afkomstig van een huisbewoner, maar men kan hem ook, op grond van een summiere kennis van de menselijke natuur en van het Romeinse economische bestel, een intentie toeschrijven: bezorgdheid namelijk niet zozeer voor het welzijn van de voorbijganger, als wel voor de ongeschondenheid van eigen bezittingen.

Dat nu een literaire tekst langer, pregnanter, minder pragmatisch, moeilijker interpreteerbaar is - dit alles kan geen argumenten opleveren om af te wijken van de regel dat taaluitingen worden opgevat als verbonden met een subject. Dichters en vertellers proberen soms hun schrijfsels te laten lijken op subjectloze teksten, hoewel die helemaal niet bestaan. Teksten kunnen wel variëren in de mate waarin het subject voor de interpretatie nodig is. Een van de consequenties van het behandelen van een tekst als een literaire tekst is dat zijn mogelijkheid om een algemene betekenis aan te nemen geactiveerd wordt. ‘Ich weiß nicht, was soll es bedeuten,/Daß ich so traurig bin;’ is als lyrische uiting algemener dan als feitelijke mededeling. De ik die aan het woord is, wordt beschouwd als een ik die namens velen spreekt. Die voorbeeldige betekenis werkt de illusie in de hand dat het subject zich heeft ‘losgezongen’ van zijn betekenis. Het

gebruik van het woord ‘ik’ in gedichten en verhalen is ook daardoor gecompliceerd, dat het subject van de taaluiting samenvalt met het object van de mededeling. In gedichten die geen ‘ik’ noemen, b.v.

Het was zomerdag.
De doodstille straat lag
te blakeren in de zon.
Een man kwam de hoek om.

is er wel een subject van de uiting, dat inhoud en uitdrukking ervan heeft gedacht of wordt verondersteld te hebben gedacht en dat daarop door luisteraar of lezer ook wordt aangezien.

Dat is bijvoorbeeld al zo, buiten de literatuur, bij de woorden ‘Water kookt bij honderd graden Celsius’. Altijd is er een situatie waarin die woorden geacht worden te functioneren, naar aanleiding waarvan de vragen ‘wie zegt dat?’, ‘waarom zegt hij dat?’ zich voordoen, terwijl de antwoorden daarop in meerdere of mindere mate de betekenis helpen bepalen.

Men kan zich voorstellen dat in een literaire context situatie en intentie van de spreker een ‘ruk’ aan de betekenis geven waarmee het mogelijke belang van de identificatie van het subject voor de interpretatie zichtbaar wordt. Als bijvoorbeeld een minnaar, een Romeo of een Cyrano, 's avonds een balkon beklimt, waardoor hij plotseling van aangezicht tot aangezicht komt met zijn Juliet-Roxane, is het mogelijk, dat hij alleen maar kan uitbrengen ‘Water kookt bij honderd graden Celsius’.

Het voorbeeld laat zien in hoeverre Heidegger wel en niet gelijk heeft met zijn ‘Die Sprache spricht, nicht der Mensch’. Het is waar dat de mens aan de betekenissen van zijn taalsysteem gebonden is, maar het is ook waar dat hij

door zijn bedoelingen die niet opzettelijk of zelfs maar bewust hoeven te zijn, er veel mee kan doen. Door middel van een ironische intonatie al kan hij de betekenis omkeren. In het algemeen kan men zeggen, dat hij door situatie en gedrag zijn intenties kan overbrengen als ingrijpende amendementen op wat de tekst, geïsoleerd, betekenen zou. Wij gebruiken de taal zoals Diogenes zijn vat: het ding functioneert als huis en het blijft ook een vat. De taal spreekt inderdaad, maar de mens spreekt wel een woordje mee. Het is de door de luisteraar veronderstelde intentie van de spreker en niet de taalbetekenis, die in de omgang beslissend is en waarmee in een ‘minimale interpretatie’ van een literaire tekst rekening moet worden gehouden. Bij literaire teksten heeft men niet alleen te maken met de fictieve subjecten van taaluitingen, maar ook met al dan niet fictieve vertellers en, uiteindelijk, met de schrijver, de arrangeur, die voor de gewekte illusies verantwoordelijk is.

Over manieren van vertellen, fictieve vertellers en vertelperspectief zijn nogal wat theorieën in omloop. Begrijpelijk, want de zaak is ingewikkeld, wat de ‘verschrikkelijke vereenvoudigers’ ook beweren. Wordt een verhaal verteld vanuit een bepaald gezichtspunt, zoals door een filmcamera met microfoon of door een ‘alleswetende’ verteller, die als Gods geest over de wateren zweeft, naar eigen willekeur loerend in mensenkamertjes en luisterend in mensenhartjes? Of rapporteert de verteller, zichzelf wegcijferend, wat de personages zien, voelen, zeggen?

Het begin van het denken over manieren van vertellen ligt onvermijdelijk bij Plato en Aristoteles. Het door hen gemaakte onderscheid tussen vertellen met de woorden en vanuit het gezichtspunt van de personages (mimesis) of met de woorden en vanuit het gezichtspunt van de dichter (die-

aant.

gesis) introduceerde de verdeling van literaire teksten in twee soorten die sinds de 19de eeuw in allerlei variaties terugkomt. Plato zegt niet zonder reden dat in de zuivere diegesis, het onvermengde verhaal, de dichter ‘zich niet verbergt’. In tragedies en komedies hebben we met pure mimesis te maken, in dithyramben is de dichter zelf aan het woord, terwijl de epische poëzie een mengvorm is. Aristoteles heeft, zoals vermeld, een uitgesproken voorkeur voor het mimetische element in het epos.

Het is duidelijk dat het ‘alles zien’ van de alwetende verteller bij de ‘diegesis’ hoort: geholpen door de muze, ziet de dichter wat er maar in zijn verhaal past. Verplaatst hij zich in zijn personages, spreekt hij met hun stem, dat bedrijft hij ‘mimesis’ en dat is dan voor Aristoteles de eigenlijke dichterlijke bezigheid. Zijn artistieke principe dat de dichter zich *moet* verbergen, is vergelijkbaar met de neiging van die schrijvers in de 19de eeuw die het objectieve vertellen verkozen boven het subjectieve: Balzac, Flaubert, Henry James, om er enkele te noemen. De ‘ouderwetse’ schrijver-verteller met al zijn opdringerige grillen en grappen en zijn onnodig geflirt met de lezer moest, vonden zij, spoorloos verdwijnen, om het verhaal, de vertelde werkelijkheid, ‘voor zich zelf’ te laten spreken.

Het is begrijpelijk dat, ter versterking van de beoogde illusie, de retorische eis werd gesteld, dat de verteller zich moest verbergen. Romantische ideeën over het wezen van het kunstwerk, dat geen andere dan een esthetische functie mocht hebben en dat als een ‘organisme’, los van zijn oorsprong, een zelfstandig bestaan moest leiden, samen met wetenschappelijk getinte dagdromen over ‘objectiviteit’, versterkten de verleiding om de schijn van vertellerloze verhalen en dichterloze gedichten voor werkelijkheid te

aant.

gaan houden. Niet zo vreemd dus, dat advies aan vertellers en dichters om zich te verbergen, wèl gek, dat sommige literatuurwetenschappers, die ze nu niet meer vinden konden, gingen verkondigen dat zij er ook niet *waren*.

Verhalen die zich zelf vertellen, men zou denken: bij wijze van spreken, maar de illusie wordt toch ook hier en daar als iets letterlijks voorgesteld, bijvoorbeeld in het boek van Käte Hamburger die de ‘fiktionale oder mimetische Gattung’ onderscheidt van lyriek en ik-vertelling die zij ‘Wirklichkeitsaussage’ noemt, waarbij als beslissend structuurmoment van de fictieve wereld het verdwijnen van een werkelijke ‘Ich-Origo’, van een ‘Aussagesubjekt’, wordt gesignaleerd. In het werk van de linguïst Emile Benveniste wordt een onderscheid gemaakt tussen ‘discours’ en ‘récit’, waarbij ‘mimesis’ ongeveer overeenkomt met ‘discours’ en ‘récit’ met ‘diegesis’. Volgens Benveniste is ‘discours’ herkenbaar aan subjectieve woorden als ik, jij, hier, nu, gisteren, morgen. De objectiviteit van ‘récit’ wordt gekenmerkt door het gebruik van ‘hij’ en de afwezigheid van iedere verwijzing naar de verteller. ‘A vrai dire, il n'y a même plus de narrateur. Les événements sont posés comme ils se sont produits à mesure qu'ils apparaissent à l'horizon de l'histoire. Personne ne parle ici; les événements semblent se raconter eux-mêmes.’

Gérard Genette, die deze onderscheiding bespreekt, is van mening dat het récit in zijn zuivere vorm vrijwel niet voorkomt. En hij wijst, terecht, in objectief lijkende passages subjectieve elementen aan, die wel degelijk naar een verteller verwijzen. M.i. is hij nog te mild tegenover de claims van Benveniste betreffende de zelfstandigheid van het récit. Geen tekst, geen in een situatie zich voordoend woord, laat zich denken zonder ik-oorsprong.

Iets anders is dat Lubbock, Hamburger en Benveniste gelijk *zouden* hebben als ze zouden zeggen, dat er een manier van vertellen is die de aandacht van de verteller afleidt. Zeker. Zoals de goochelaar met kletspraatjes de aandacht afleidt van wat hij eigenlijk doet.

Om nog even bij Genette te blijven, in zijn *Discours du récit* merkt hij op dat in de theorieën over vertelperspectief of gezichtspunt ten onrechte het verschil wordt verwaarloosd tussen ‘mode’ en ‘voix’, tussen de vraag ‘wie ziet?’ en de vraag ‘wie spreekt?’. Hij wil daarom onderscheiden tussen de verschillende ‘stemmen’ in een verhaal en de verschillende ‘focalisations’, de gezichtspunten.

Het lijkt mij dat hij het daarmee onnodig ingewikkeld maakt. Bij een ‘stem’, of die nu van de verteller of van een subverteller of van een sprekend personage is, hoort altijd een perspectief. De stem deelt mee wat het bijbehorend menselijk instrumentarium ziet, hoort, denkt, weet. Het kijkt en denkt niet ergens anders dan waar de stem spreekt. In verhalen ontmoet men behalve de ik van de verteller ook andere ikken en sommige van die ikken hebben gewaarwordingen die door de verteller gerapporteerd worden, meestal ook met door die ikken gesproken tekst. Stemmen en perspectieven worden dan niet gescheiden. Het kan ook voorkomen dat de verteller melding maakt van wat uit een ander ikpunt gezien en gedacht wordt, zonder dat er vanuit dat ikpunt een stem klinkt. Er zijn nooit stemmen zonder ikpunt, er is wel eens een ikpunt zonder stem. Het lijkt mij dat we met ‘perspectief’, ‘vision avec’, ‘point of view’, ‘aspect’ en andere aanduidingen van voldoende termen zijn voorzien om geen behoefte te hebben aan de ‘focalisation’ van Genette of aan de ‘focalisator’ die Mieke Bal hanteert en die m.i. onnodige extra complicaties aanbrengt.

aant.

‘Evenmin als de verteller is de focalisator een persoon,’ schrijft Mieke Bal in haar uittreksel van haar boek *Narratologie*. ‘De term duidt het (abstracte) punt aan van waaruit de visie op de geschiedenis-elementen wordt gepresenteerd’. Als men van een punt spreekt, dan heeft men inderdaad iets abstracts, maar dat neemt niet weg dat een ‘visie’ uitgaat van een persoon. Vertellers zijn personen. De m.i. verwerpelijke tendens in de literatuurwetenschap, zoals die ook blijkt uit de beschouwing van Bal, is de depersonalisatie van de literatuur. Men maakt literatuur niet begrijpelijk door de daarin gedachte personen weg te denken, maar juist door ze als mensen te denken. Een verteller is een persoon, vaak een door de schrijver gedachte persoon. Een lezer, de reële lezer (niet de ‘impliciete toeschouwer, een afsplitsing van de lezer’, zoals Mieke Bal hem noemt, of de lezer in tegenstelling tot de persoon van de lezer, of de impliciete lezer of de abstracte lezer) wordt uitgenodigd om dat denken van en door personen, die voorzover ze in het verhaal voorkomen, ‘personages’ plegen te worden genoemd, met de verteller mee te denken. Door al deze gedachte mensen te abstraheren en te ontmenselijken wint men niets dan een schijn van wetenschappelijkheid.

In een door Bal besproken roman van Colette komt een tuinman voor van wie verteld wordt dat hij een van de hoofdpersonen in een bepaalde situatie *ziet*, maar die verder geen rol speelt in het verhaal. Een duidelijke zaak. Maar als Mieke Bal de tuinman een ‘intra-heterodiegetische focalisator’ noemt, kan niemand dat toch voor een verduidelijking houden. (Zij geeft in een noot toe, dat de term ‘wat zwaar’ is, maar ze handhaaft hem wel. Als men een nieuwe term nodig heeft die het visuele van ‘gezichtspunt’ mist, waarom dan niet ‘focus’? Voorkeur voor het lange woord is een ten-

aant.

dens van iedere schijn-wetenschap. Waarom focus als focalisator ook kan, waarom ‘probleem’ als je met ‘problematiek’ de straat op kunt? Liefst in het meervoud? Intra-heterodiegetische focalisator! Nooit komt er een eind aan het leed.)

Een veelgebruikt woord in het literatuurwetenschappelijk proza is ‘vertelinstantie’. Maatje gaat in zijn handboek zelfs zover, dat hij beweert dat de persoonlijke verteller in ik-verhalen een schepping is van een buiten het werk staande vertelinstantie, die ‘in feite’ het ik-verhaal vertelt. Het is waar, dat sommige auteurs hun vertellers zo onpersoonlijk mogelijk houden, maar dat gebeurt natuurlijk niet in het geval van een ik-verteller. In de gevallen dat er inderdaad ‘onpersoonlijk’ verteld wordt, komt de tekst toch niet uit een abstractie. De hele verteller is fictief, zoals de personages in het verhaal. Maar het gaat er om, dat er over hem niets anders wordt *meegedeeld* dan dat hij het verhaal vertelt. Dat betekent helemaal niet dat zo'n verteller een ‘instantie’ is, zonder eigen ik. Wij weten alleen niets van dat ik, behalve dat het vertelt. De auteur heeft hem ook alleen daarmee belast en hem verder oningevuld gelaten. Daaruit volgt niet, dat de tekst die uit de vertelinstantie wolkt of stroomt, uit een machine komt of uit een begrip. Kwam de tekst uit een machine, dan zou die toch in zoverre ‘persoonlijk’ zijn, dat hij, over zichzelf sprekende, ‘ik’ zou zeggen. In werkelijkheid komt de tekst uit een ademend, met spraak begiftigd wezen, een persoon die - om met Plato te spreken - zich al dan niet ‘verbergt’, maar die toch het apparaat leverde waarmee de tekst werd gedacht.

Ik beweer niet dat persoonlijke of onpersoonlijke vertellers identiek zijn met de schrijver. Het kan wel zo zijn, maar het hoeft niet. Het ikpunt van de verteller kan aanzienlijk verschillen van dat van de auteur. Men hoeft slechts te den-

aant.

ken aan historische romans, waarvan de verteller soms gedacht is als tijdgenoot van de historische personages. Maar altijd, als er aanwijzingen zijn dat de verteller *niet* de auteur is, heeft hij een eigen heden, verleden en toekomst, een eigen hier en daar, aan deze en aan gene zijde. Wie vertelt heeft een plaats in ruimte en tijd, ook als er niet naar verwezen wordt. De verteller kan andere gedachten hebben dan de auteur, maar de auteur heeft die toch voor hem gedacht, misschien wel kunnen denken door eerst hèm te denken.

‘Het doel van de menswetenschappen’ schreef Lévi-Strauss, ‘is niet de constitutie van de mens, maar zijn ontbinding’. Een van de tendenzen van het structuralisme was de afschaffing van het subject. Ook deze denkwijze droeg ertoe bij, dat de auteur uit de literatuurbeschouwing werd geweerd. Maar er was wel een denkfout voor nodig.

Het is bevorderlijk voor het inzicht, om de taal waarin mensen zich uiten te beschrijven als een samenhangend systeem. De onderscheiding van De Saussure van dat systeem (la langue) en de incidentele toepassingen (la parole) heeft bovendien het nut dat la parole, de waarneembare pool van dit dualisme, sprekers, zenders, ‘taaluiters’, een duidelijke functie geeft in de vorming van de taaluitingen o.a. met het oog op de gewenste betekenis. Uit de schijnbare of werkelijke - ik laat dat in het midden - afwezigheid van het subject in het systeem trokken sommige structuralisten de m.i. onjuiste conclusie, dat het ook ontbreekt in de toepassingen.

Chomsky's begrippenpaar ‘competence’ en ‘performance’ concretiseert de nog enigszins Platonisch klinkende onderscheiding ‘langue’ en ‘parole’. De term ‘competentie’, kennis van de taal, het kunnen spreken en begrijpen ervan, suggereert dan dat het in de geest van de taalgenoten geab-

sorbeerde systeem identiek is met hun vaardigheid om het te gebruiken. Deze competentie is het vermogen om regels toe te passen die niet als regels gekend worden. Het geassimileerde systeem is voor een belangrijk deel onbewust. Voor een antropoloog als Lévi-Strauss was de aantrekkelijkheid van het linguïstisch model vooral, dat overeenkomstige systemen van andersoortig handelen en denken -riten, mythologische logica - als onbewuste infrastructuren konden worden opgevat.

Het is ook duidelijk, dat het begrip 'competentie' ten dele samenvalt met het oudere 'Verstehen'. Beide hebben betrekking op het kennen van de onherleidbare relatie tussen 'signifiant' en 'signifié', de betekenaar en de betekenis die samen het teken vormen. Aan de ene kant is competentie ruimer, omdat het ook de actieve tegenhanger van het passieve verstaan omvat, anderzijds is verstaan ruimer, omdat het ook kan worden gebruikt voor het begrijpen van gedrag dat niet uit tekens bestaat.

In deze gedachtengang, waarin het kunnen verstaan wordt onderscheiden van het verstaan, de ideale, abstracte 'competence' van de concrete 'performance', ligt het voor de hand om het subject van de taaluiting in de concrete realiseringen een functie toe te kennen. Doet men dat niet, dan noem ik dat een 'denkfout'. Sommige structuralisten beschouwen het subject van taaluitingen niet alleen als een onzelfstandig product van de taalstructuur, maar ook van andere structuren waarin het functioneert. Dat product zou daarom geen enkele vrijheid hebben om af te wijken van wat de systemen dicteren. Niet consequent is dan m.i. dat Roland Barthes daaraan toevoegt, dat *de lezer* in de tekstinterpretatie die vrijheid wel zou hebben.

Zelfs de overtuigende verdediger van 'de stem van de

aant.

auteur in fictie', Wayne C. Booth - bepaald geen structuralist - ondermijnde de auteurspositie door een onnodige terminologische verfijning. Volgens hem moeten de meningen, de vooroordelen, de waarden die een boek belichaamt, worden toegeschreven aan de 'geïmpliceerde auteur' van dat boek in plaats van aan de auteur, die immers ook andere boeken heeft geschreven met soms weer andere standpunten. Het is natuurlijk verstandig, als men vermijdt de principes die een auteur worden toegedacht op grond van zijn boek A, per se te willen terugvinden in zijn boek B, waar ze misschien niet zijn. Maar om het onbevooroordeelde lezen te bevorderen, lijkt het toch niet nodig om de auteur van een boek die men *in* dat boek vindt - en nergens anders - 'geïmpliceerd' te noemen.

Mensen - en tot die categorie behoren schrijvers - hebben nu eenmaal veel kanten en veel ogenblikken. Moet men de Napoleon van de Code onderscheiden van die van de Russische veldtocht door van geïmpliceerde Napoleonnen te spreken? Zouden we de onvergetelijke verschafster van warmte en voedsel uit onze prille jeugd als een geïmpliceerde moeder moeten onderscheiden van de autoritaire figuur die ons verbod in ons bed te plassen?

Iets overeenkomstig moet worden gezegd over de betekenis van 'ik' in de lyrische poëzie. Dichters hebben evenals romanschrijvers een sterke behoefte om te manoeuvreren met hun ik. Een derde persoon is soms een vermomd ik. En een ik is soms een ander, waarmee een dichter, ik-zeggend, zich tijdelijk identificeert. De verhouding tussen vertellend ik en verteld ik is even bewegelijk als tussen verteller en personage: soms is de afstand groot, soms wordt hij verkleind en vallen de twee samen. De afstand van ik tot ik kan met allerlei houdingen worden ingevuld: met kritiek, met ver-

aant.

loochening, met ironie, met ijdelheid, met vertedering. Alle nuances zijn terug te vinden in de dagelijkse omgangstaal. Zodra iemand het over zich zelf heeft, krijgt hij een vergrote behoefte aan attitudes. Wordt er meegedeeld wat 'ik' vind, wat 'ik' heb beleefd, wat 'ik' zou doen in een bepaald geval, dan daalt de geloofwaardigheid aanzienlijk. Het is niet anders in de literatuur. Wie wil weten wat echt en letterlijk 'waar' is, die kan het woord 'ik' wel opvatten als een signaal dat er mateloos gelogen zal worden. Maar waarom zouden we dat willen weten? Zodra men een tekst opvat als 'literatuur', verdringt een andere relatie tot de waarheid die samenhang met 'feiten'. Een 'ik' die in een gedicht zegt, dat hij weent om bloemen in de knop gebroken of dat hij naar Bommel ging om de brug te zien, 'liegt' niet (ook al is het feit gefantaseerd), maar zijn mededeling krijgt een lyrische status, een algemene betekenis. Het is onjuist - en een goed voorbeeld van 'chinese' begripsverwarring - als men daaruit afleidt dat het lyrische 'ik' niet op de dichter zou mogen worden betrokken. Lyrische dichters bedoelen met 'ik' heel vaak zich zelf, afgezien van iedere feitelijke juistheid. Nijhoff heeft het in het gedicht 'De moeder de vrouw' over een hoogst persoonlijke ervaring. 'Ik' betekent hier 'ik'. De vraag naar de feitelijke juistheid van de gedachte belevenis heeft daar niets mee te maken, evenmin als de symbolische geldigheid die het gedicht krachtens de literaire conventies wordt toegekend. (Heel anders en m.i. heel onjuist: Maatje, passim).

In de literatuur - en daar vooral - zijn er veel meer als ik gedachte hij's dan men zo op het eerste gezicht zou kunnen menen. Hier geldt de opmerking van Musil: '*Viel von sich selbst reden* gilt als dumm. Dieses Verbot wird von der Menschheit auf eigentümliche Weise entgangen: durch den

Dichter!’

Een door schrijf- en druktechniek gefixeerde taaluiting, hoe mooi, wijs en raadselachtig ook, krijgt, doordat iemand er een etiket ‘literatuur’ op plakt, geen andere ‘ontologische status’. De taaluiting blijft een deel van de menselijke communicatie. Zij is gedacht door een mens, de uitgedrukte gedachten gaan vaak over mensen die ook weer denken. Wie kennis neemt van die taaluiting, denkt, zoals iemand die naar een spreker luistert, doet, met de suggesties van het daarin vastgelegde denken mee. Misverstand hoort er bij, maar begrijpen ook, heroverwegen en rechtzetten ook. Deze verstandhoudingssituatie berust op een onmiddellijk en onherleidbaar contact dat men ‘Verstehen’ heeft genoemd en dat o.a. inhoudt: het vinden van het ik in het jij, het zich verplaatsen in de soortgenoot. De kennis van de taal is een onbewust werkend vermogen, dat samen met de geschiktheid om zonder nadenken mee te leven met soortgenotelijk gedrag, mensen in staat stelt teksten te begrijpen. Gaat men dit proces bestuderen, dan moet men die feiten - de tekst is van een mens, gaat over mensen, hun praten, hun denken, hun doen - niet wegmoffelen, maar in het centrum van zijn aandacht brengen.

Wat komt er toch een vreemde behoefte over mensen, die, zodra ze wetenschap menen te gaan bedrijven, het veelkantige en wisselvallige van hun medemensen proberen uit te schakelen, terwijl ze het juist zouden moeten onderzoeken? Waarom toch die hartstocht voor het hartstochtloze? Een bepaald soort filosofie, bepaalde kunst- en wetenschapsopvattingen komen hier samen en maken van persoonlijke teksten onpersoonlijke creaties. Er wordt ongeveer zo gedacht: de schoonheid staat los van nut en functie en waarheid, los ook van het kleine en dagelijkse en toeval-

lige. Het kunstwerk is een vonk van het grote vuur. De geïnspireerde dichter spreekt niet uit eigen naam, maar in dienst van het hogere. Wat hij maakt, heeft de wonderbaarlijke eigenschap, dat er voortdurend betekenissen uit opbloeien, die zijn lage dienende persoonlijkheid niet had kunnen vermoeden. De wetenschap trouwens heeft alleen te maken met het objectief waarneembare en houdt zich dus ver van dat glibberige Verstaan en beleven dat lezers en critici schijnen te doen en waarvan zij zo ‘impressionistisch’ (‘essayistisch’ is het andere scheldwoord) en dus hoogst onwetenschappelijk getuigen. Teksten komen uit de lucht vallen, zij hebben niets met onze werkelijkheid te maken, zij bouwen een wereld op die ‘nooit geheel in termen van de persoon’, ‘maar wel in termen van tijd en ruimte’ kan worden bepaald. (Maatje dixit, p. 166)

Ik stel mij zelfde vraag wat de emotionele achtergrond zou kunnen zijn van mijn afkeer van de depersonalisering in de literatuurbeschouwing. Ik ben niet allergisch voor abstracties. Er zijn geen theorieën zonder abstracties. De bezwaren die ik tegen sommige abstracties heb, gelden alleen als er mee gewerkt wordt op punten waar ze niet nodig zijn. Waar ze niet nodig zijn en toch worden aangebracht, zijn ze misleidend. Omdat de literatuur, d.w.z. dat geheel van teksten dat als literatuur behandeld wordt, niet een verschijnsel is dat door een opgespoorde regelmaat en voorspelbaarheid begrijpelijk kan worden gemaakt, zijn er op dit gebied ook geen experimentele wetten of theorieën die in formules kunnen worden vastgelegd (waarvoor abstracties nodig zouden kunnen zijn).

Ik sluit helemaal niet uit dat men voor bepaalde tekstsoorten beschrijvingsmodellen kan maken, waarbij men abstracties nodig heeft. Ik vind het prachtig als zij de begrij-

pelijkheid van teksten ten goede komen. Maar in vele gevallen worden ze gebruikt voor een imposant bedoelde nabootsing van wetenschappelijkheid, product van een fanatiek soort schematiseerdrijf, waaruit dat onberekenbare monster ‘mens’ door extrapolatie is verwijderd.

In het hier aangeduide, heterogene denkklimaat hindert mij in de eerste plaats de verwantschap, die ik naar aanleiding van het behaviorisme al signaleerde, met politiek en bureaucratisch denken waarin ‘hardheid’ als waarde wordt vereerd. Verwantschap ook met de ‘wetenschappelijke’ aankondiging van utopieën, waarvan de onvermijdelijkheid - afgezien nog van de wenselijkheid - alle denkbare mensenoffers zou rechtvaardigen. Verwantschap met het bouwen van stelsels waarin mensen ‘structuurmomenten’ geworden zijn. Ik bedoel met ‘verwantschap’ natuurlijk niet, dat de abstraherende wetenschapsbeoefenaars, die meestal geen vlieg kwaad doen, iets te maken hebben met de ideologen en hun meelopers die de grote misdaden hebben begaan en blijven begaan. Juist niet. Het is het één of het ander. Als men zijn schematiseerdrijf in de wetenschap kan botvieren, dan hoeft men het in de werkelijkheid niet te doen. Ik zie iets gemeenschappelijks in de mentale grondslag van hun activiteiten dat ik voor de verklaring van mijn afkeer houd. Iets gemeenschappelijks in *dit* soort gedachten:

De werkelijkheid is storend, als ze niet zoveel mogelijk geschematiseerd of geabstraheerd wordt. Het afwijkende moet weg. Het concrete moet weg. Afvoeren, liquideren. Passen deze afwijkingen niet in mijn ontwerp? Dan verklaar ik ze tot niet-mensen, tot gepeupel, tot reactionaire elementen, niet-arische elementen, werkschuwe elementen. Ausradieren!

Wat moeten we met het lijden, de hartstochten, de grote

verontwaardiging die we in de literatuur vinden? Helemaal niets. Het gaat immers over *een andere wereld*, nog veel verder weg dan ‘hinten, weit, in der Türkei’, waar de oorlogen woeden, terwijl wij aan het venster staan en ons glaasje wijn drinken. Het is immers ‘een wereld in woorden’, waar men plezierig over kan praten. Als we zelf meedoen aan een oorlog, dan is dat natuurlijk een heilige oorlog, dan voelen we ons één met samen marcherende kameraden en de mannenbroeders, dan bouwen we samen onze ergernis aan de storende elementen, onze levensonlust, om tot energiek meedogenloos fanatisme.

Het is ook: de onverantwoordelijkheid. Er komen teksten op ons af die van niemand zijn. Een woord dwarrelde rond, ‘Endlösung’, maar niemand wist ergens van. Het besluit wordt bekend gemaakt om ‘bootvluchtelingen’ de zee op te sturen en, als ze terugkeren, op ze te schieten. Een besluit van niemand. En zo is ook voor literaire teksten *niemand* verantwoordelijk. Een schrijver? wat een verouderde gedachte. Wij zien dat tegenwoordig ‘ergocentrisch’. Literaire teksten zijn autonoom, zij worden gegenereerd door instanties, er komen visies in voor van focalisators en zij worden gelezen, nee, niet gelezen, zij worden gestructureerd door abstracties.

aant

10. Grandeur en misère

La grandeur de l'homme est grande en ce qu'il se connaît misérable.

Pascal

Zou het niet consequent zijn als ik, die zoveel bezwaren heb tegen allerlei tendenzen in de literatuurwetenschap, de zijde koos van K., die de strijd heeft aangeboden tegen de holheid en de pretenties van die wetenschap? Ligt het ook niet voor de hand, dat een aan de universiteit verdwaalde essayist en criticus - wat ik ben - loyaal zou blijven aan de beginselen van goede smaak en leesbaarheid, die door K. zo welsprekend worden verdedigd? Die de mijne waren en de mijne zijn? Hij schrijft bovendien zoveel beter dan de literatuurwetenschappers, vooral als hij een onderwerp heeft dat hij beheerst. Ik vind het wel vreemd dat een conscientieus, allerm minst lui persoon als K. van zijn onderwerp soms zo weinig weet. Misschien vertrouwt hij te veel op de virtuositeit, waarmee hij hoopt zijn onwetendheid te kunnen camoufleren. Hoe hij dat al deed als jeugdig scholier, heeft hij openhartig genoeg erkend: 'in de eerste klas kon ik bij juffrouw Boersma door het maken van fraaie volzinnen mijn onwetendheid verbergen'.

Ja, die juffrouw Boersma! Dat soort welwillende lezeressen is hij blijven imponeren. Het is nog steeds zo, dat juffrouw Boersma toevallig iets van het door hem behandelde onderwerp moet weten om in de gaten te krijgen dat sobere

volzinnen, minstens zo goed als ‘fraaie’, onwetendheid kunnen verbergen.

K. weet trouwens, ook in de gevallen waarin hij zijn huiswerk niet gedaan heeft, meestal net genoeg van zijn onderwerp om zwakke plekken in de redeneringen van anderen te kunnen vinden. Ik denk dat hij die zwaktes vooral *stilistisch* herkent. Hij heeft een zuiver oor voor de holle klank, voor de gewichtige toon. Het ontgaat hem niet als een schrijver op zijn tenen gaat staan om meer te lijken dan hij is. Daarom geloof ik dat hij gelijk heeft met veel van zijn kritiek op de literatuurwetenschappelijke dikdoenerij. Ik vind zelfs dat hij de diepte van de daar heersende misère onderschat. Toch lukt het mij niet om zijn bondgenoot te zijn.

Mijn hoofdbezwaar tegen zijn betoog is, dat hij de literatuurwetenschap verwijt dat zij geen *finke* wetenschap is, die voorspelt en verbiedt (wat hij een ‘echte’ wetenschap noemt), waarmee hij volkomen voorbij ziet aan de mogelijkheden van het geheel andere type wetenschap waartoe deze behoort. Daarmee is hij in hetzelfde schuitje gestapt als die literatuurwetenschappers die zich juist aan dat natuurwetenschapje-spelen schuldig maken, waar het pretentieuze en het resultaatloze, dat K. aan de kaak stelt, het onvermijdelijke gevolg van zijn.

Mijn tweede, daarmee samenhangende bezwaar is, dat K., misleid door zijn beperkte wetenschapsopvatting, meent dat er nog maar heel weinig opmerkingen zijn gemaakt, die het begin zouden kunnen zijn van een *echte* literatuurwetenschap en daarmee voorbij ziet, niet alleen aan wat er al eeuwenlang in deze wetenschap is gedaan, maar ook aan recente pogingen om iets bij te dragen aan objectieve kennis van literatuur, aan begrip voor de problemen, aan inzicht in een aantal individuele teksten. Hij weet niet - en zou het ook

aant.

niet kunnen weten, want hij kan ze volgens eigen zeggen niet lezen - dat sommige van deze pogingen - niet vele, maar ook niet weinige - wel degelijk positieve resultaten hebben opgeleverd.

In de derde plaats is K., door zijn gebrekkig uitgangspunt en door zijn geringe kennis van zaken, onbillijk tegenover Sötemann's boek over de structuur van Max Havelaar en, nog opvallender, tegenover het artikel van Van der Paardt, dat juist en met heel wat klemmender argumenten dan K. tot zijn beschikking heeft, een bepaald deel van Sötemann's betoog kritiseert.

In de vierde plaats - en dat is een illustratie van K.'s zojuist genoemde onbillijkheid - geeft hij blijk van een m.i. onhoudbare opvatting over de mogelijkheid om waardeoordelen objectief te funderen.

Voor mij is K.'s oratorische uitbarsting overigens een welkome aanleiding - zoals de lezer die niet al het voorafgaande heeft overgeslagen, heeft kunnen constateren - om nu ook maar eens eigen opvattingen over richting en mogelijkheden van de literatuurkunde uiteen te zetten. Jaren geleden heb ik al eens beweerd, dat een literaire criticus geen controleerbare uitspraken kan doen en dat het zijn taak ook niet is. De redacteurs van het toenmalige *Merlyn* waren niet zuinig met het uiten van hun misnoegen. Zij waren in die tijd juist met veel élan bezig hun kritische uitspraken van een stempeltje 'controleerbaar', 'wetenschappelijk', te voorzien. Sindsdien is er wel wat veranderd. Vooral de Merlinistische voorman J.J. Oversteegen bleek over een opmerkelijke souplesse in zijn meningsvorming te beschikken. In *Literair Lustrum 2* betoogde hij eerst, dat aan het 'fiktionaliteitscriterium' voor literatuur, zoals dat in Maatje's boek als 'axioma' gehanteerd wordt, in de periode waarvan dat boek

aant.

de neerslag vormt, ‘door vrijwel geen enkele literatuurtheoreticus van niveau getwijfeld’ was. Verder stelde hij vast, dat de fictionaliteit ‘behoorde tot de algemeen aanvaarde afspraken omtrent de literatuur in de afgelopen periode’. Die afspraak zag er, zei Oversteegen, in de praktijk zo uit: ‘Wie een toneelstuk “op de juiste wijze” consumeert, stelt zich buiten de orde wanneer hij een toneelspeler met rotte eieren gooit omdat deze een slecht karakter uitbeeldt’. Na deze hyperchinese onzin (je hebt mensen die het fictionaliteitsprincipe aanhangen en je hebt er die met rotte eieren gooien) betoogde hij dat de literatuur (niet de wetenschap!) de heersende conventies op losse schroeven was gaan zetten, was gaan ‘defiktionaliseren’. Wat er niet allemaal gebeurd is in die periode 1966-1971! Vroeger, zeiden sommige tijdgenoten van Galilei, draaide de zon om de aarde - vrijwel geen enkele astronoom van betekenis twijfelde aan dat axioma - maar dat is nu veranderd. De aarde wierp de afspraak overboord en is gaan bewegen, draait tegenwoordig zelfs om de zon. Maar ‘wij’ hadden en hebben natuurlijk altijd gelijk.

Latere evoluties van Oversteegen konden misschien iets meer au sérieux genomen worden. Ik zal ze niet op de voet volgen. Een citaat uit een artikel in het tijdschrift *Spektator* lijkt mij duidelijk genoeg: ‘Evaluatieve uitspraken bijvoorbeeld... zijn vrijwel zonder uitzondering niet-expliciteerbaar’. De eis van ‘controleerbaarheid’ is blijkbaar helemaal opgegeven. Trouwens hij windt daar in zijn anti-K. artikel in *De Tijd* ook geen doekjes om: ‘de literatuurwetenschap kan niet vaststellen wat in de literatuur goed is’. Hij meent dat K. ‘stond te *smeken* om de comeback van een benaderingswijze die wij, de één met meer spijt dan de ander, op rationele gronden hebben moeten loslaten’ en ‘dat er geen wetenschappelijke uitspraken mogelijk zijn van het type

aant.

“literaire tekst X is goed””. (Vgl. dezelfde schrijver in 1966: ‘Schrijf je een stuk van 60 pagina's om te betogen dat de structuuranalyse hetzelfde is als het intra-litteraire waardeoordeel’.) Wat de fictionaliteit betreft, is de *literatuur* veranderd en wat het waardeoordeel betreft, hebben zich, een beetje laat, *rationele gronden* voorgedaan. Enfin, beter laat dan nooit. Curieus vind ik vooral die combinatie van heftigheid en kneuterigheid, die afwisseling van gescheld en schouderklopjes die Oversteegen's artikelen kenmerken: K. is een leugenaar, vervalser en dief, wat Verdaasdonk en Van Rees over evaluatieve uitspraken zeggen ‘is puik’ en hij roept ze toe ‘Veel geluk jongens!’ Je weet nooit bij Oversteegen of je met huiskamergegiechel te maken hebt of met communiqués van de oppermaarschalk der literatuurwetenschap. Een Merlyn-artikel heette al ‘Een verbaasd gezicht’, zoiets als ‘We are not amused’ (koningin Victoria), het genoemde Spektator-artikel ‘Helemaal niet boos en nauwelijks verdrietig’. Ik bereid me wel voor op een volgend communiqué uit het hoofdkwartier ‘Nog een beetje verkouden, maar vrijwel niet meer geconstipeerd’.

Wat K. over het hoofd ziet, dat is, dat er de afgelopen twintig jaar wel degelijk waardevolle bijdragen aan de literatuurwetenschap zijn geleverd. Met ‘waardevol’ bedoel ik die beschouwingen die, zonder wereldschokkend of ‘grensverleggend’ te zijn, doordacht, met kennis van zaken, met inzicht in de betrekkelijkheid van voorgestelde oplossingen, zijn geschreven. Mijn uitgangspunt daarbij is dat het gebied van menselijk denken en verbeelden en de in taal vastgelegde resultaten daarvan niet gemakkelijk te doorgronden en ook niet ondoorgrondelijk zijn. En verder dat uit de subjectief lijkende reacties op die resultaten gedeelten objectiveerbaar zijn, gemeenschappelijk, zodat ze ook zo beschre-

aant.

ven kunnen worden. En dat de onvermijdelijk subjectieve reactie-delen in de vorm van kritieken als ‘documenten van de receptie’ kunnen worden aanvaard en in de beschrijving verwerkt.

Welnu, ik beperk mij in het noemen van zulke waardevolle bijdragen tot enkele Nederlandse voorbeelden. *Verhaal en lezer. Een onderzoek naar enige structuuraspecten van ‘Van oude mensen, de dingen die voorbij gaan’ van Louis Couperus* van W. Blok en *De structuur van Max Havelaar, bijdrage tot het onderzoek naar de interpretatie en evaluatie van de roman* van A.L. Sötemann zijn omvangrijke studies die m.i. de genoemde kenmerken bezitten. De uit deze werken blijkende opvattingen zijn weliswaar discutabel, maar dat neemt niet weg, dat beide het inzicht in de bouw van de behandelde romans hebben vergroot. Zij houden zich bezig met de vraag: hoe zitten die boeken in elkaar? en proberen, pionierend en conscientieus, daarop te antwoorden.

Opmerkelijk is dat zij beide het woord ‘structuur’ in hun titel voeren. Dat is, sinds de structuralisten die term in zijn speciale betekenis van ‘semiologisch systeem van relaties en opposities’ zijn gaan gebruiken, een dubbelzinnig woord. Het betekent ook, van oudsher, hoe iets in elkaar zit, de bouw van iets. Zo moet het, lijkt mij, ook in de studies van Blok en Sötemann worden opgevat. Het niet helemaal heldere is, dat suggesties in de richting van de andere betekenis, niet worden uitgesloten. Als Sötemann zegt dat het beslissend is voor de esthetische kwaliteit van een werk, hoe de ervaringen en de ideeën en de taalmiddelen tot een gecompliceerd net van onderlinge relaties zijn verweven, dan doelt hij op de bouw, de compositie, maar tevens op een systeem van relaties, en dus op ‘structuur’ in beide betekenissen. Door middel van de onbewezen suggestie dat er voor de

roman *Max Havelaar* een structuur zou bestaan in de abstracte zin, een systeem van relaties dat aan deze tekst ten grondslag zou liggen, wordt de concrete compositie, de samenvoeging van de verschillende bouwstenen, beschreven. Dat laatste doet hij m.i. overtuigend, maar de suggestie van het eerste blijft in de lucht hangen. Waarschijnlijk is ook niet bedoeld, dat er een systeem van relaties zou zijn, waarvan Multatuli's roman een toepassing is. Dat is wel de opvatting van sommige structuralisten die proberen literaire systemen of poëtica's te ontwerpen volgens het linguïstisch model, waarop de regels gebaseerd zouden zijn die bij het schrijven en lezen van literatuur worden gevolgd. Het door Sötemann gehanteerde begrip 'structuur' veronderstelt een *in het werk zelf* gelegen systeem van relaties. Het is duidelijk dat een werk dat op die manier onderzocht wordt, altijd beantwoordt aan de normen die erin gevonden worden. Sötemann lijkt van mening te zijn dat structuurelementen als zodanig worden aangewezen, omdat zij waardevol zijn en daarom produceren zij ook, samengenomen, het bewijs van de waarde van het werk. Hij houdt daarbij zoveel slagen om de arm, dat hij vaak de indruk maakt de haperingen in zijn eigen redenering te beseffen.

Volgens K. verzuimt Sötemann ons mee te delen hoe de structuur samenhangt met het effect dat de Havelaar op de lezer heeft. Dat is vreemd. Sötemann heeft juist daaraan nogal wat aandacht gegeven. In de hoofdstukken getiteld 'Authenticatie' en 'Cumulatie' bijvoorbeeld doet hij dat nogal uitvoerig. Verder zegt K.: 'Hij komt bijvoorbeeld niet op het idee - en als hij wel op dat idee gekomen was, zou zijn boek althans één originele gedachte hebben bevat - dat de Havelaar wel eens zo goed zou kunnen zijn *ondanks* die verwarde structuur'. Als iemand een dik boek schrijft om te

aant.

bewijzen dat de structuur van een roman aansprakelijk is voor de kwaliteit ervan, dan kan men m.i. wel zeggen dat hij in die bewijsvoering niet geslaagd is, maar dan is het niet redelijk van hem te verlangen, dat hij het tegenovergestelde bewijst. Een originele gedachte is wat K. oppert trouwens helemaal niet. Als hij pagina 3 van Sötemann's boek bereikt had, dan had hij daar een citaat uit de opinie van D.H. Lawrence kunnen vinden: 'As far as composition goes, it is the greatest mess possible'. En als hij het voorwoord van Lawrence bij W. Siebenhaar's Engelse vertaling van *Max Havelaar* had gelezen, waarin het door Sötemann geciteerde zinnetje voorkomt, zou hij gemerkt hebben, dat zijn originele gedachte daar al is opgetekend. D.H. Lawrence vindt *Max Havelaar* ondanks die grootst mogelijke rommel van de compositie, een goed boek: '- as regards *Old People and the Things that Pass* I still think *Max Havelaar* a far more real book. And since *Old People* etc. is quite a good contemporary novel, one needs to find out why *Max Havelaar* is better'.

Lawrence zegt dan dat *Uncle Tom's Cabin*, waarmee hij *Max Havelaar* vergelijkt, waarschijnlijk niet meer te lezen is. En hij vraagt: Waarom is *Max Havelaar* nog wèl te lezen? 'Why can one still read every word of it? As far as composition goes, it is the greatest mess possible. How the reviewers of to-day would tear it across and throw it in the w.p.b.!' Het antwoord van Lawrence was: *Max Havelaar* is geen 'tract', geen tractaatje, geen tendensroman, maar een satire. Multatuli is geen echte prediker, maar een satirische humorist. *Max Havelaar* hekelt de Nederlandse burger en het gezag. De grote dynamische kracht in Multatuli was, zoals in Jean Paul en Swift en Gogol en Mark Twain, haat, een hartstochtelijke, eervolle haat. Het is eervol om Droogstop-

aant.

pel te haten en om laffe ambtenaren te haten en dat is wat Multatuli deed. Tot zover Lawrence.

Men zou kunnen zeggen dat deze schrijver over *Max Havelaar* in 4½ bladzijde onthullender dingen zegt (ook over zichzelf, maar niet alleen over zichzelf) dan Sötemann in zijn 330 pagina's *Structuur*. Maar wat Sötemann beweert, n.l. geen 'greatest mess possible', maar een effectieve structuur, is toch geen onzin. Men kan m.i. heel wel beweren dat de kwalificatie 'the greatest mess possible' wijst op een niet-geanalyseerde compositie: Sötemann is wel degelijk in zijn analyse geslaagd. Op vele punten laat hij overtuigend zien hoe het boek in elkaar zit. Het is waar dat hij zijn doorwrochte analyse bezwaart met dogmatische ideeën over 'de relatieve autonomie der fictie-wereld'. Men kan zich verbazen over een in het overige betoog slecht passende opmerking als deze: 'Door zijn gesloten vlechtwerk van interrelaties staat het literaire kunstwerk, hoe "realistisch" ook, buiten de werkelijke wereld - die immers in beginsel alleen *open* relaties kent. In *Max Havelaar* bestaan duizenden mensen, zaken en verhoudingen niet, die in het Lebak, op het Java en in het Nederland van 1856 tot 1859 er wel degelijk waren... M.a.w. de "wereld" van *Max Havelaar* is een gereorganiseerde, ge(re)interpreteerde en ge(re)creëerde wereld, die zich daardoor principieel onderscheidt van de werkelijkheid, door hoeveel banden ze daarmee ook verbonden mag zijn'.

Dat overtuigt mij helemaal niet. Diezelfde 'relatieve autonomie' zou immers toekomen aan ieder rapport, ieder kranteverslag, iedere brief van Piet en Marietje naar huis, waar ook duizenden mensen, zaken en verhoudingen *niet* in voorkomen. Men kan ook zien, hoe 'het vlechtwerk van interrelaties' hier zijn suggestieve rol speelt. De relatie tussen Saïdjah en de Japanse Steenhouwer en tussen dominee

Wawelaar en het in Kassel geschreven gedicht ‘- Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde, hör!’ is helemaal niet ‘gevlochten’, maar berust alleen maar op de beslissing van de schrijver om die bonte verzameling dingen in één boek te zetten. Dat stoort niet, dat werkt vaak, daar gaat het om. Wat ze verbindt is dat ze allemaal met Douwes Dekker te maken hebben.

Natuurlijk kan men zeggen dat zijn wereld verschilt van die van andere mensen, omdat hij nogal een eigen kijk had, maar al die geloofsartikelen over autonomie en fictionaliteit en creatie zijn hier minder op hun plaats dan waar ook in de literatuur. Is die hele authenticatie die Sötemann met zoveel kennis van zaken ontwikkeld heeft, dan niet eens tot hem zelf doorgedrongen? Als men wil beweren dat boeken zelfstandige dingen zijn - en dat zijn ze - dan hoeft men ze toch niet ‘autonoom’ te noemen. Op die manier is mijn fiets ook autonoom. *Max Havelaar* zou volgens Sötemann, ‘een zeer complexe autobiografie’ zijn? Zoals ik het zie, staat ‘fictie’ niet buiten de wereld, maar ik kan met enige moeite nog wel begrijpen, dat sommige mensen, in de ban van bepaalde oogwit-gedachten, ‘fictie’ ‘autonoom’ vinden. Maar waarom is nu toch in hemelsnaam een autobiografie, die toch geen fictie is, ook ‘autonoom’? Een bestaand mens, die zijn leven beschrijft - en het resultaat daarvan is toch een autobiografie - heeft het immers over dingen die in *onze* wereld gebeurd zijn? En het hele geval van Lebak - lees Sötemann, als je 't niet al wist - is toch echt gebeurd? Maar Droogstoppel, is die dan niet een fictionele held uit een relatief-autonome fictiewereld? Men kan dat beweren. Voor D.H. Lawrence - en ik ben 't daarin met hem eens - is deze op de Lauriergracht, No. 37, te Amsterdam wonende makelaar in koffie de werkelijkste van alle personages. Wat overigens

aant.

niet betekent, dat er een bepaald model zou zijn geweest, waarnaar het personage ‘gekopieerd’ zou zijn.

Ik vind het merkwaardige van Sötemanns boek, dat men dit soort pompeuze theorieën en oogwitgedachten eruit kan lichten, zonder dat het goed opgebouwde betoog dat het is, er door wordt aangetast. Zijn stelling, dat de structuur, bescheidener gezegd: de compositie van *Max Havelaar* zinvol is en (op zijn minst ten dele) verantwoordelijk voor het effect, heeft hij m.i. wel degelijk aannemelijk gemaakt. Het belangrijkste probleem lijkt mij de door Van der Paardt aan de orde gestelde bewijsbaarheid uit de structuur van de kwaliteiten van de roman. Nu is Sötemann in zijn formuleringen wel iets zorgvuldiger dan uit Van der Paardt's weergave blijkt. Volgens zijn criticus zou Sötemann over de ‘objectief verifieerbare kwaliteiten’ van *Max Havelaar* hebben gesproken, maar in werkelijkheid is er bij Sötemann sprake van de ‘objectief verifieerbare aanwezigheid’ van een aantal kwaliteiten die *door bepaalde mensen* als beslissend worden beschouwd voor de esthetische waarde. Dit verschil is wel belangrijk. Sötemann koppelt de objectief vaststelbare eigenschappen aan de evaluatie van critici en doet dus niet wat Van der Paardt hem verwijt. Maar op andere plaatsen in zijn studie vergeet Sötemann zijn eigen inzicht weer, dat het literaire werk wel de grondslagen levert voor een waardeoordeel, maar dat dat oordeel door critici of lezers gegeven moet worden. De grens trekken tussen de eigenschappen van het werk die als argumenten voor het oordeel gebruikt worden en het oordeel zelf, is niet gemakkelijk. Van der Paardt geeft het standpunt van de theoretici Markiewicz en Ingarden weer met behulp van het door laatstgenoemde gehanteerde begrip ‘Wertqualitäten’ voor de bedoelde eigenschappen: ‘De “Wertqualitäten”, die aanleiding kun-

nen zijn voor de esthetische ervaring, zijn gelegen in het “esthetisch voorwerp” (het door de lezer gerealiseerde werk) en zijn op zichzelf “neutrale” hoedanigheden, die de potentie bezitten voor het beoordelend subject, dus in de *ervaring* van de lezer, tot “waarden” te worden’. Deze rustig gestelde zin, die het probleem vereenvoudigend beschrijft, is nu het demagogische wapen dat K. tegen Van der Paardt heeft gehanteerd. Hij sprak van een ‘gruwelijke’ formulering, concludeerde dat aan iemand die dit soort zinnen opschrijft Multatuli volstrekt is voorbijgegaan en noemde de kwestie zelf onnozel. Wat aan die zin gruwelijk zou kunnen zijn voor lezer K., is m.i. dat de erin geformuleerde mening op een voorzichtige manier *zijn* standpunt bestrijdt, n.l. dat de literatuurwetenschap waardeoordelen zou kunnen geven. Met die mening kan men het oneens zijn, in de formulering is voor mijn gevoel niets gruwelijks en niets dat K.'s ‘ontzetting’ erover rechtvaardigt.

Het uitvoerige artikel van Van der Paardt lijkt mij een typerend voorbeeld van de manier waarop literatuurwetenschappers bezig zijn. Er wordt getheoretiseerd, er worden zorgvuldige pogingen gedaan uitgangspunten te critiseren en theorieën te herzien. Er is in zoverre vooruitgang dat dogmatische opvattingen over mogelijkheden en methoden van de literatuurwetenschap telkens opnieuw kritisch worden bekeken en bijgesteld. Ook in Van der Paardt's artikel is nog wel het een en ander te vinden dat onvoldoende getoetst is. Zijn redenering bijvoorbeeld over de ‘mimetische’ argumenten bij waardeoordelen en hun verenigbaarheid met een ‘ergocentrische’ literatuurbenadering lijken mij zwak. Het gebruik van deze termen alleen al wijst op m.i. aanvechtbare uitgangspunten. ‘Ergocentrisch’: ja, hoe zou men literatuur anders kunnen benaderen of interpreteren

aant.

dan door haar als object van die handelingen in het centrum te plaatsen? Van der Paardt neemt de term ‘mimetisch’ in dit verband over van Mooij, die waarde-argumenten zo noemt die overeenstemming constateren tussen het weergegeven en het werkelijke menselijk gedrag. ‘Mimetisch’ wordt hier weer eens, ten onrechte, gebruikt in de betekenis ‘het bestaande, het bekende nabootsend’. Argument voor waarde is natuurlijk wel ‘waarschijnlijkheid’, ‘aanvaardbaarheid’. Maar Van der Paardt vergist zich, als hij meent dat psychologische aanvaardbaarheid afhankelijk is van het mensbeeld van de criticus. Psychologisch aanvaardbare romanpersonages die treffend, indrukwekkend, boeiend zijn, bevestigen vaak niet een bestaand mensbeeld van de lezer (criticus), maar veranderen het. De psychologische aanvaardbaarheid is niet de overeenstemming met de ervaring. Het zijn de niet gerealiseerde, de onbewuste mogelijkheden van de lezer die aanvaarding van romanpersonages bewerkstelligen en die met dat ‘mimetische’ van Mooij en Maatje niets te maken hebben. ‘Mimetisch’ in deze onjuiste betekenis wordt door Van der Paardt gelijk gesteld met ‘realistisch’. M.i. is het ook een misvatting dat ‘realisme’ de bestaande werkelijkheid kopieert. Realisme dat iets betekent produceert een niet eerder gekende visie. Het leert de lezer de werkelijkheid *anders* te beleven dan hij op grond van zijn ervaring gewend was. Wie bijvoorbeeld op jeugdige leeftijd kennis maakt met de gebroeders Karamazow, aanvaardt ze, niet omdat hij zulke mensen ooit ontmoet heeft, niet omdat zij *lijken* op iets wat hij kent, maar omdat hij ze, irrationeel, soortgenotelijk, ‘begrijpt’.

Men kan erover twijfelen of dit begripen binnen de mogelijkheden valt van de beoefenaars van de literatuurwetenschap, die vaak zulke gedeformeerde, scheefgegroeide

aant.

lezers zijn. Van der Paardt heeft gelijk met zijn mening dat het geven van waardeoordelen over literaire werken niet tot de zinvolle taken van de literatuurwetenschap behoort. Ik geloof dat hij zich vergist, als hij denkt dat men teksten kan analyseren ('structuuranalyses' maken) zonder rekenschap te geven van de effecten van teksteigenschappen, waarvoor een evaluerende interpretatie een onmisbaar vereiste is. De 'wetenschappelijke' analyse maakt soms openlijk gebruik van zo'n interpretatie (voorbeeld: de studie van Sötemann), maar de analysant kan ook zijn objectief gewaande analyse baseren op een subjectieve kritiek, zonder die te verantwoorden.

Wie zich met literatuurwetenschap bezig houdt kan, evenals elke andere lezer, een goede criticus zijn, maar het komt zelden voor, dat hij het belevend begrijpen van de tekst kan scheiden van zijn theoretische preoccupaties. Als F.C. Maatje *Max Havelaar* beschouwt als een specifieke ruimte-roman ('In Multatulis Werk "Max Havelaar" wirkt sich vor allem die Duplikation des Raumes gestaltprägend aus.')

dan blijkt daaruit hoezeer het essentiële van het boek hem ontgaat.

De kritische beschouwingen van Sötemann zijn veel evenwichtiger, al komen er passages in voor waarin de leer kennelijk sterker is dan de natuur. Zijn hoofdstuk 'Ritme' bijvoorbeeld getuigt, vind ik, niet van een concrete ervaring die enige criticus ooit gehad kan hebben. De conclusie van dat hoofdstuk geeft wel te denken:

'Ik hoop in het bovenstaande aangetoond te hebben dat de cumulatie in *Max Havelaar* een duidelijk ritmische structuur vertoont, met "patronen" van gesyncopeerd karakter, waarvan de dynamiek op intellectuele, emotionele, morele en esthetische spanningen berust, en waaraan perspectivische,

temporele en ruimtelijke opposities en parallellen nadere contour verlenen.’

Stelt men daar tegenover de conclusie uit een werkelijke kritische beleving, zoals de geciteerde van Lawrence - satire gebaseerd op haat - dan ziet men duidelijk de onmisbaarheid van het onmiddellijke emotionele contact, het begrijpen van een tekst door een niet opgedroogde lezer. Al moet er wel bij gezegd worden dat de waarheid van Lawrence een halve waarheid is. Ten onrechte, geloof ik, beschouwt hij Multatuli's zendingsijver als ondergeschikt aan de hekeling en de Javanen als een stok om zijn welvarende landgenoten mee te slaan.

In bepaalde opzichten hebben critici en geleerden overeenkomstige beperkingen. De selectie van elementen in een boek die zij belangrijk vinden, berust bij beide soorten lezers op een persoonlijke voorkeur. Maatje beschouwt literatuur als een verzameling door ruimte en tijd bepaalde bouwsels waarin mensen en hun hartstochten hoogstens de stoffering leveren, vervangbare vulsels zijn. Sötemann wil de werking van de tekst uitsluitend uit structurelementen verklaren. Lawrence is weliswaar rechtstreeks op het begrijpen van de schrijver en zijn intenties gericht, maar wat hij ziet en wat hij niet ziet is door zijn persoonlijke voorkeur bepaald.

Zodra de lezer de grens van de minimale interpretatie overschrijdt, wordt hij kritisch, d.w.z. persoonlijk en beeldt hij dus zowel de tekst af als zich zelf. Dit geldt evenzeer voor lezers die zuivere critici zijn als voor critici die zich als onderzoekers vermomd hebben. Evenzeer voor Lawrence als voor Sötemann, evenzeer voor K. als voor Van der Paardt. Critici en onderzoekers, dweepers en pluizers, spreken een verschillende taal, maar aan beide kanten van de taalgrens ligt een brede strook misère, een gemeenschappelijk gebied

van zelfverheffing en geestverwarring. Zoals de pluizers het persoonlijke camoufleren en voorgeven namens de wetenschap te spreken - ‘de moderne wetenschap’, zeggen zij bij voorkeur, bijziend als zij zijn - zo lyrisch-persoonlijk zijn vele moderne critici. Met het besproken werk als alibi prijzen zij zichzelf luidruchtig aan als diepvoelende personen en hartstochtelijke lezers. Hoe dieper de pluizers wegzinken in werk-immanente of ergocentrische structuur-analyses, hoe hoger de dwepers opstijgen in hun zichzelf bejubelende extase. ‘Ik kan geen roman van Horst Wolfgang Busenbäcker lezen’ (zij noemen bij voorkeur een schrijver van wie geen bijvoegsel-lezer ooit gehoord heeft) ‘of een verrukkelijke kriebel manifesteert zich in mijn door een overvloedig gebruik van Rémy Martin geteisterde slokdarm.’ Dat is zo ongeveer het prototype van de persoonlijke literaire kritiek die erg in de mode is en diep gedrenkt in misère.

Een nuttige doelstelling voor de literatuurbeschouwing is nog steeds de scheiding van tekst (in zijn ‘minimale’ interpretatie) en commentaar (al het andere). Daarvoor is nodig dat men het lezen zelf analyseert en de gemeenschappelijke elementen daarin scheidt van de persoonlijke.

Omdat geen enkele tekst ‘autonoom’ is, heeft de echte, de kritische criticus de resultaten van onderzoek nodig: onderzoek naar de literatuuropvatting van de schrijver en zijn tijd, onderzoek naar de maatschappelijke context en andere feitelijkheden. Op zijn beurt staat de onderzoeker machteloos zonder kritische interpretatie. Sommige onderzoekers zouden genoeg zelfkennis moeten hebben, om te weten dat zij die zelf niet kunnen leveren.

Wel kan de wetenschapper de kritieken van anderen ontleden, relaties leggen tussen oordelen en minimale interpretaties, criteria afleiden uit oordelen, bijdragen leveren aan de

aant.

‘receptie-estetik’. Voor een verheldering van literatuurbeshouwingen is onderscheiding van onderzoeksresultaten en kritische reacties even hard nodig als hun samenvoeging.

Weggooien al die boeken over literatuurwetenschap, zegt K. Ik vind het geen goed idee. Laten we ze liever kritisch bekijken, die boeken, verbeteren waar het kan, herschrijven waar het moet. Laten we niet, omdat onzinnige doelstellingen niet verwezenlijkt kunnen worden, ons defaitistisch gaan gedragen tegenover het weten. Laten we niet, geïmponeerd door de kapriolen van de ijdelheid, het moeizaam vergroten van inzicht vervangen door obscurantisme, door afkeer van denken en willen begrijpen.

Het is waar dat veel pogingen mislukt zijn om het nabije, dat wat zich in het bewuste en onbewuste afspeelt, te doorgronden, zoals het herkennen en begrijpen van in tekens vastgelegde ervaringen. Maar het is altijd nodig te kijken wat van het gevondene geschrapt moet worden en wat stand houdt en opnieuw te beginnen waar niets meer is. Dat mensen denken, zei Pascal, is hun grootheid, al is wat zij denken miserabel.

Noten

blz.

- 5 K. van het Reve, *Literatuurwetenschap: het raadsel der onleesbaarheid*, Baarn 1979.
De reacties van J. Lechner, Jan M. Meyer, D.W. Fokkema en Elrud Ibsch in *N.R.C.-Hbld* van 15-12-1978, van J.J. Oversteegen in *De Tijd* van 26-1-1979, W.J. van der Paardt in *Het Parool* van 28-12-1978,
- 6 Maarten 't Hart in *N.R.C.-Hbld* van 22-12-1978.
- 7 Het artikel van Van der Paardt, 'Evolutie der evaluatie', in *Over Multatuli* 1, zijn verweer in *De Revisor* van febr. 1979, de reactie van Renate Rubinstein (onder pseud. Tamar) in *Vrij Nederland* van 3-3-1979, die van Aad Nuis in *De Haagse Post* van 17-3-1979.
- 13 F.C. Maatje, *Literatuurwetenschap, Grondslagen van een theorie van het literaire werk*, Utrecht 1970, 4de dr. 1977. Nuttig commentaar op de grondslagen van Maatje's theorie gaf Sies de Haan, *Spektator*, 2, 1972-'3, 360-396 en 500-534.
- 16 Voltaire, *Dictionnaire philosophique in Oeuvres Complètes*, Paris 1877-'83, XVII 556.
- 22 K.'s repliek in *N.R.C.-Hbld* van 22-12-1978, zijn stuk in *De Tijd* van 9-2-1979. Ook in *De Revisor* van apr. 1979, waarin K. Van der Paardt antwoordt, volhardt hij in zijn opvatting over die 'theorie der natuurkunde'.
- 29 Goed geïnformeerde fysicus: prof. Gerard 't Hooft in een interview met *Vrij Nederland*, bijvoegsel 21-4-1979. John C. Eccles in Karl R. Popper en John C. Eccles, *The Self and its Brain*, New York 1977, 559.

- 30 Imre Lakatos in Lakatos en Musgrave (ed.), *Criticism and the growth of knowledge*, London 1970, 97 e.v.
- 31 K.'s kruistocht in *N.R.C.-Hbld* van 25-8-1978 en *Hollands Maandblad* van febr. en mei 1979.
- 33 K.'s dankrede in *Tirade* apr.-mei 1979, 196.
- 38 Over 'verklaringen' in de psychoanalyse vgl. W.F. van Leeuwen, 'Het psychoanalytisch minimum' in Cassee, Boeke en Barendregt (red.), *Klinische psychologie in Nederland*, Deventer 1973.
- 41 Enige voorbeelden ontleend aan Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1948, hfdst. 16.

- 44 H.G. Gadamer, *Kleine Schriften I*, Tübingen 1967, hier geciteerd uit Hans-Georg Gadamer 'Rhetorik, Hermeneutik und Ideologiekritik' in Karl-Otto Apel e.a., *Hermeneutik und Ideologiekritik*, Frankfurt a.M. 1971, 58.
- J.F. Staal, 'Zinloze en zinvolle filosofie', *De Gids* 1967 (1,2), 53.
- 47 Harry Kemelman, *The Nine Mile Walk and Other Stories*, London 1968 (Penguin 1971).
The Philosophy of Pierce: Selected Writings, London 1940, geciteerd in John Lyons, *Semantics*, Cambridge 1977, I, 106.
- 50 Wilhelm Dilthey, *Gesammelte Schriften*, Leipzig 1922-1936, VII, 191.
- 59 H. Taine, *Histoire de la Littérature Anglaise I*, Paris 1863, Introduction, XXIX.
G. Flaubert, *Oeuvres Complètes, Correspondance III*, Paris 1927, 367/368 (brief van 12 okt. 1853) en IV, Paris 1927, 243 (brief van 12 dec. 1857).
Emile Zola, *Le Roman Expérimental*, Paris 1880 (édition Garnier-Flammarion 1971), 59 e.v.
- 60 William James, *Pragmatism*, New York 1907 (herdruk 1940, 11 e.v.).
- 62 Auguste Comte, *Le Système de Politique Positive*, Paris 1851, Introduction, geciteerd door G.H. von Wright, *Explanation and Understanding*, London 1971, 183.
- 67 I.A. Richards, *Principles of Literary Criticism*, London 1925, 226.
- 68 'The intentional fallacy' van W.K. Wimsatt en Monroe Beardsley in W.K. Wimsatt, *The Verbal Icon*, Lexington (Kentucky), 1954.

- 69 T.S. Eliot, 'Tradition and the individual talent' (1917) in *Selected Essays*, New York 1932, 7.
- 70 M. Heidegger, *Der Satz vom Grund*, Pfullingen 1957, 161, geciteerd in Jonathan Culler, *Structuralist Poetics*, London 1975, 29.
Over Barthes zie Culler, o.c. 242 en R. Barthes, *S/Z*, Paris 1970.
- 72 Borges, geciteerd in Michel Foucault, *Les Mots et les Choses*, Paris, 1966, 7.
Maatje, o.c. 7 en 12.
- 73 Max Bense, *Theorie der Texte*, Köln 1962, 138.
- 77 Henry James, *The Art of the Novel*, New York (1934), 1941, 322 e.v.
- 78 C.F.P. Stutterheim, *Problemen der literatuurwetenschap* Amsterdam (1953). 1966², 66 e.v.
- 83 *Album Proust*, Pléiade 1965.
- 84 E.D. Hirsch Jr., *Validity in Interpretation*, New Haven 1967.

- 87 A.L. Sötemann, *De structuur van Max Havelaar*, Utrecht 1966, 8.
- 88 Plato, 392D tot 398C (*Republiek III*, 6-10) en 603ABC (*Republiek X*, 5). Aristoteles, 1447ab en 1448a (*Poetica I*, 1-14 en II, 1-2).
- 89 Homerus geprezen: Aristoteles 1460a (*Poetica XXIV*, 13-14).
- 90 J.J.A. Mooij (onder pseud. E. Ternoo), 'Roman en Werkelijkheid' in *Forum der Letteren* 2, 1961, 150.
- 91 Aristoteles 1447a en 1451b (*Poetica I* en IX, 1-5).
- 93 de maan leeggedronken en volgepompt: zie A.A. Macdonell, *Vedic Mythology*, Straatsburg 1897.
Over 'fictionele indicaties' en andere begrippen van Maatje zie Eep Francken, 'Nog eens Maatje' in *Meta*, febr. 1979 (Uitgave Vakgroep Nederlands Leiden). In hetzelfde artikel ook een kritische bespreking van Mooij's hiervoor gereleveerde opvatting over aardrijkskundige namen in romans.
- 94 Käte Hamburger, *Die Logik der Dichtung*, Stuttgart (1957), 1968.
- 104 Plato, 393C en 394C (*Republiek III*, 6-7).
- 105 Hamburger, o.c. 113.
Emile Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, Paris 1966, 237-250.
Gérard Genette, *Figures II*, Paris 1969, 62-67. Zijn 'Discours du Récit' in *Figures III*, Paris 1972, 203 e.v.
- 107 Mieke Bal, *Narratologie*, Paris 1977, uittreksel in *Spektator* 1978, mei-juni, 528 e.v.
- 108 Maatje o.c. 167.
- 109 Claude Lévi-Strauss, *La Pensée Sauvage*, Paris 1962, 326. 'afwezigheid van het subject in het systeem': (la langue) 'est la partie sociale du langage, extérieure à

- l'individu, qui à lui seul ne peut ni la créer
ni la modifier.' (Ferdinand de Saussure,
Cours de linguistique générale, Paris
(1916), 1966³, 31.
- 111 Wayne C. Booth, *The Rhetoric of Fiction*,
Chicago (1961) 1967, 70 e.v.
- 112 Robert Musil, *Gesammelte Werke*,
Hamburg 1978, VII 813.
- 117 'juffrouw Boersma'; Karel van het Reve,
Lenin heeft echt bestaan, Amsterdam
1972, 117.
- 119 'Jaren geleden': H.A. Gomperts, *De twee
wegen van de kritiek*, Amsterdam 1966.
- Literair Lustrum 2*, Amsterdam 1973, 87
e.v.
- 120 Citaat uit 'Helemaal niet boos...':
Spektator 1976-1977, 497.

- anti-K. artikel: *De Tijd* 26-1-1979.
- 121 'dezelfde schrijver in 1966': *Merlyn*, mei 1966, 167.
'Een verbaasd gezicht', *Merlyn*, jan. 1965, 69.
- 122 Een bespreking van *Verhaal en lezer* (Groningen 1960) valt buiten het bestek van dit geschrift. Ik ga wel in op enkele aspecten van Sötemann's studie, omdat zij in de polemieK tussen K. en de literatuurwetenschappers ter sprake zijn gebracht.
'gecompliceerd net van onderlinge relaties'; Sötemann o.c. 7.
- 124 Siebenhaar's Engelse vertaling: New York 1927. Het voorwoord herdrukt in D.H. Lawrence, *Selected Literary Criticism*, London 1956.
- 125 'gesloten vlechtwerk van interrelaties': Sötemann o.c. 172.
- 127 'objectief verifieerbare kwaliteiten': *Over Multatuli 1*, 63.
'objectief verifieerbare aanwezigheid': Sötemann o.c. 162.
- 129 de term 'mimetisch' overgenomen van Mooij: J.J.A. Mooij, 'Problemen rondom literaire waardeoordelen' in *De Gids* 136/7, 1973.
- 130 F.C. Maatje, *Der Doppelroman, Eine literatursystematische Studie über die duplikative Erzählstrukturen*, Groningen 1964, 146.
De conclusie geeft te denken: Sötemann o.c. 159.
- 133 'Dat mensen denken, zei Pascal...': het citaat is letterlijk: 'La pensée... qu'elle est grande par sa nature! qu'elle est basse par ses défauts.'